

МАҲБУБА ҚОДИРОВА

ШОИРА
МУАЗЗАМХОН

Маъсул муҳаррир:
УзР ФА мухбир аъзоси А. ҚАЮМОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЯТИ

Ушбу рисолада XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Хўжданда туғилиб, Жиззахда яшаб ижод этган қалам соҳибаси Муаззамхоннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилинади.

Рисолада шоирнинг турли мавзудаги ғазаллари таҳлил этилиб, унинг ижодидан намуналар келтирилади.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчи:

филология фанлари доктори Э. ШОДИЕВ

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Ҳаёт саҳифалари	8
Ижоднинг рангин олами	22
Муаззамхон ижодидан намуналар	44

Махбуба Кадырова

ПОЭТЕССА МУАЗЗАМХОН

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон Республикаси ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган

Мухаррир *Ф. Тошматова*
Мусаввир *А. Баҳромов*
Техмуҳаррир *Н. Абдурахмонова*
Мусаҳҳиҳ *С. Зокирова*

ИБ № 5808

Теринга берилди 31.01.92. Босишга руҳсат этилди 14.04.92. Қоғоз бичими 84×108^{1/32}. Босмаҳона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма т. 3,78. Ҳисоб-нашриёт т. 3,4. 4000 нуска. Буюртма 57. Баҳоси 3 с.

ЎЗР ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎЗР ФА «Фан» нашриётининг босмаҳонаси: 700170. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

4603020102—686
Қ $\frac{М 355(04)—92}{242—92}$ © Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, 1992 й.

ISBN 5—648—01467—8

МУҚАДДИМА

Адабиёт тарихига назар ташлар эканмиз, кишиликнинг қувонч ва армонлари куйланмаган, унинг тилак ва орзулари тараннум этилмаган бирор асарни учратмаймиз. Инсон ҳаётга яшаш нашъасини суриш учун келади. Лекин ҳаётнинг ўзи жуда мураккаб, унинг қувонч ва дардлари, завқ ва изтироблари бор. Кишилик шулар билан яшайди, курашади, табиатан ҳамишалик яхшиликка интилади. Жаҳолатнинг емирилишига умид боғлайди. Ҳа, шу қувонч ва изтироб ҳамдам бўлган инсон ҳаётини бадиий сўз усталари ўчмас лавҳаларда нақш этиб қолдирганлар. Ҳаётнинг ранг-баранглиги айниқса шоиралар назмийтида алоҳида акс этиб туради. Уларда инсон руҳий оламининг энг нозик жило лавҳалари ҳароратли мисраларга кўчган. Аёл қалбининг чуқур, нозик ҳиссиётлари рангин поэтик мисраларда ифода этилиб, оҳангга қўшилиб қўшиқлар сифатида таралган.

Жаҳон адабиёти тарихида қўлига қалам олиб қалбини унга эгизак қилган шоиралар анчагина. Лекин ўзбек ва тожик адабиётидагидек кўпдан-кўп шоиралар бўлган адабиёт камдан-кам бўлса керак. Утмиш Шарқда Робиа ва Маҳастийдан бошлаб Зебунисо ва Нодирагача, Увайсий ва Маҳзунадан Дилшод ва Анбар отингача қанчадан-қанча зукко шоиралар яшаб ижод этганлар. Уларнинг юрак нидоларида минг йилларнинг шодлик ва ноалари, кураш ва орзулари бор. Аёлларнинг қисмати ҳақида битилган мисралар айниқса киши қалбининг энг нозик торларини чертиб унга туғён солувчи бадиий кучи, ҳарорати билан алоҳида диққатни тортади. Шунинг учун ҳам шоираларимизнинг ҳар бири бизга муътабар ва азиздир.

Бизнинг кунларимизгача бўлган даврларда яшган ўзбек ва тожик шоираларидан кўпларининг меро-

си бугун китобхонга маълум. Ушбу меросларнинг нашрлари мавжуд бўлганидек, тадқиқотлар воситаси билан ҳам шоираларнинг ҳаёт йўллари ва ижодий фаолиятлари саҳифама-саҳифа равшанлашиб бормоқда. Увайсий ва Нодира, Дилшод ва Анбар отин ҳақидаги илмий асарлар шулар жумласидандир¹.

Диққатга сазовор томони шундаки, юқорида номлари қайд этиб ўтилган шоираларнинг кўплари ўз она тилларидагина эмас, шу билан бирга кўшни қардош халқ тилларида ҳам ижод қилганлар. Агар биз ўзбек шоираларининг адабий меросларига диққат қиладиган бўлсак, уларнинг ҳам ўзбек, ҳам тожик тилларида деярлик барабар ижод этганликларини кўра-миз. Ўзбек шоираси Нодира мероси бу фикрнинг яққол далили бўла олади. Нодира она тилидаги асарлари билан бирга ўзининг тожик тилидаги Макнуна ва Комила тахаллуслари билан ёзган лирик асарларини девон ҳолига келтирган. Уратепада туғилиб, умрининг кўп қисмини Қўқонда ўтказган тожик шоираси Дилшоди Барно ҳам тожик, ҳам ўзбек тилларида ижод этиб ҳар икки адабиёт намояндасига айланди. Анбар отиннинг ижодий меросида ҳам тожик тилида ёзилган ғазаллар мавжуд.

Ҳурматли китобхоннинг қўлидаги ушбу рисолада XIX асрнинг иккинчи ярми, асримизнинг бошларида яшаб ижод этган бир истеъдодли зуллисонайн шоира ҳақида фикр юритмоқчимиз. Бу Хўжандда туғилиб, Жиззахда яшаган қалам соҳибаси Муаззамхондир. Характерли томони шундаки, Муаззам мансуб бўлган оилада она-бола уч шоира ижод қилган. Булар Қамбархон Хўжандий, унинг қизлари Муаззам ва Муаттархонлардир. Бу шоираларнинг адабий мерослари ҳақида ўзбек ва тожик адабиётшунослигида айрим маълумотлар маълум эди. Кейинги йилларда проф. Э. Шодиев ўзининг манбалар устидаги изланишлари билан ушбу шоиралар ҳақидаги тасаввурни янада бойитди. Э. Шодиев тадқиқотларида «зуллисонайн шоирлар» ҳақидаги фикрлар марказий ўрин тутди. Олим асарларида «ўзбек ва тожик ёзувчилари орасидаги ўзаро ҳамкорлик ва дўстона алоқалар Октябрь инқилобидан олдинги даврда кенг тус олиб ўзбек-тожик, тожик-ўз-

¹ Иброҳимова Э. Увайсий. Тошкент, 1963; Хусайнова Ф. Демократ шоира Анбар отин. Тошкент, 1964; Қодирова М. Нодира. Тошкент, 1965; Қодирова М. Дилшод. Т., 1971.

бек тилларида ижод этиш анъанага айланиб қолганлиги»ни таъкидлайди².

Ўзбек демократик адабиёти намояндалари Муқимий Фурқат, Завқийлар шу даврда ижод этган Тошхожа Асирий, Фахри Рўмоний, Муҳаммадаминхон Қоший, Маҳзун Хўжандий, Махмур Хўжандий каби тожик шоирларини яқиндан билганлар, деярли бир адабий муҳит ичида ижод қилганлар³.

Бир-бирлари билан ҳамипша ҳамдам ва ҳамкор бўлиб яшаган ўзбек ва тожик халқларининг уйғун тараққиёт йўлидан борган Муаззамхон ҳам ўз асарларини ўзбек ва тожик тилларида ёзиб икки қўшни халқ қалбининг таржимонига айланди.

Муаззам жуда мураккаб даврда яшаб ижод этди. Урта Осиё халқлари ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим воқеалар рўй берган XIX асрнинг иккинчи ярмида Чор подшосининг мустамлакачилик сиёсати оқибатида мамлакатда икки ёқлама зулм кучайган эди. Натижада қосиб ва деҳқоннинг ҳаёти янада оғирлашди. Аммо шу билан бирга, Урта Осиёда илғор тафаккур ҳам тараққий этди. Ўзбек ва тожик демократ шоирлари ўз ижодларида шу янги давр руҳини ифодалаб бордилар. Уларга замондош бўлиб ижод этган Муаззамхон ҳам ўз асарларида халқ ҳаётини куйлади. Асарлари орқали ўзининг ва халқнинг жароҳатларига малҳам излади.

Муаззамхон салмоқлигина мерос эгасидир. Унинг асарларини ўзбек ва тожик олимлари излаб, аниқлаб нашр этиб келадилар. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам 60-йиллардан эътиборан Муаззам баёзларини аниқлаш ва адабиётшуносликка олиб кириш бўйича изланишларини давом эттириб келмоқда. Шу изланишлар самараси сифатида биз Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Музайяна Алавия билан биргаликда Муаззамхоннинг бир қўлёзма баёзи билан танишишга муяссар бўлган эдик⁴. Ушбу қўлёзма баёз 1959 йилда Жиззахда истиқомат қилувчи Сабоҳатхон (отасининг оти аниқланмаган) исмли аёлнинг бисоти-

² Шодиев Э. Шоираҳон то инқилобин Хучанд. Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1986.

³ Шодиев Э. Хўжанд шоирлари ва ўзбек адабиёти. Душанбе, 1986, 13-бет.

⁴ Муаззамхон. Шеърлар. Ушбу баёзнинг қўлёзмаси Музайяна Алавиянинг шахсий кутубхонасида сақланади. Фотокопияси эса ЎзР ФА Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти фондида сақланмоқда. Инв. № 890.

дан олиб келинган эди. Баёзда Машрабнинг газаллари, «Мабдаи нур» асаридан парчалар, Хувайдо, Хон, Ғозий шеърларидан намуналар бор. Қўлёманинг 168 саҳифасидан 181 варағигача Муаззамхоннинг ўзбек тилида 48 та ва тожик тилидаги 2 газали мавжуд бўлиб, уларга «Муаззам» таҳаллуси қўйилган. Баёзнинг охириги варақларида Навоий, Жомий газалларидан намуналар, шунингдек Муаззамнинг ҳамшираси Муаттарнинг опаси Муаззамнинг хатига жавоб тарзида ўз аҳволини баён этиб ёзган шеърини мактуби ҳам келтирилган. Баёзнинг охириги саҳифасида рўзғорга сарфланган харажатларнинг рўйхати ёзиб қўйилганлиги ҳам характерлидир. Музайяна Алавиянинг айтишича ва шоира қариндошларининг гувоҳлик беришларича, ушбу баёз (ораларида бошқа хат ва сиёҳ билан ёзилган газаллар тикилиб қўйилган бўлса ҳам) асосан Муаззамхон қаламига мансубдир. Баёздаги Муаззам шеърлари девон тартибида тузилган бўлиб, анъанавий ҳамд ва наът билан бошланади. Газаллардан сўнг 25 банддан иборат бир мухаммас ҳам мавжуд, лекин унга таҳаллус қўйилмаган.

Муаззамхоннинг ижодий мероси ҳали чуқур ва атрофлича ўрганилгани йўқ. Ўзбек ва тожик китобхонлари Муаззамхон ва унинг асарларидан намуналар билан Т. Жалоловнинг «Ўзбек шоиралари»⁵ мажмуаси, тожик олими Тожи Усмоннинг «Бисту се адиба»⁶ асари ва ушбу сатрлар муаллифининг «XIX аср ўзбек шоиралари ижодида инсон ва халқ тақдири»⁷, И. Суванқуловнинг «XIX аср охири ва XX бошларида Жиззах шоирларининг поэтик мероси»⁸ тадқиқоти воситасида танишишга муваффақ бўлганлар. Юқорида қайд этганимиздек, тожик олими Э. Шодиев ўзининг «XIX аср Хўжанд шоирлари ва ўзбек адабиёти», «Шеърхон то инқилобии Хужанд» каби асарлари ва қатор илмий мақолаларида Муаззамхонга ҳам муносиб ўрин ажратган. Э. Шодиев бизга тожик ёзувчиси Раҳим Жалил унга лутфан тақдим этган бир қўлёма баёзда Муаззам хонадонига мансуб Қамбархон Хўжандий ва Муаттархонлар адабий мероси ва улар ҳақидаги маълумотлар билан танишганлигини хабар қилади. Ушбу

⁵ Жалолов Т. Ўзбек шоиралари. Тошкент, 1970, 197—217-бетлар.

⁶ Усмонов Т. Бисту се адиба. Душанбе, 1957.

⁷ Қодирова М. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. Тошкент, 1977, 55—57-бетлар.

⁸ Суванқулов И. Поэтическое наследие джизакских поэтов конца XIX и начало XX вв. АҚД, Самарканд, 1970.

баёзда Қамбархон Хўжандийнинг 49 та ўзбек ва тожик тилидаги ғазаллари, Муаттархоннинг 25 та ўзбек ва тожик тилидаги шеърлари мавжуд. Э. Шодиев мазкур баёзнинг 268—310 варақларида Муаззамхоннинг ҳам 28 та ўзбек ва 3 та тожик тилидаги шеърлари жамланганлигини айтган⁹. Бу манбалар билан Муаззамхоннинг бизга маълум бўлган мероси янада мукаммаллашди.

Шундай қилиб ҳар икки қўлёзма баёзда Муаззамхоннинг 60 дан ортиқроқ (минг мисрага яқин) девон тартибида тузилган шеърлари мавжудлиги маълум бўлди. Муаззамхон қариндошларининг хотираларига кўра шоиранинг юз варақдан иборат шеърлар дафтари изсиз йўқолиб кетган экан.

Биз юқорида эслаб ўтганимиздек, Муаззамхон ижодий мероси ҳажм жиҳатдан унча катта бўлмаса ҳам бу поэтик мерос Муаззамнинг истеъдодли қалам соҳибаси бўлганлиги ва шеърларининг ғоявий йўналиши билан XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида тараққий этган прогрессив адабиётга яқин туришидан далолат беради. Муаззам икки халқ адабиётига ихлос қўйган, ўзбек ва тожик устод шоирлар ижодига ҳурмат билан қараган шоирадир. Проф. Э. Шодиевнинг таъкидлашича, «Ўзбек ва тожик халқларининг фарзанди сифатида танилган, кўпроқ ғазалларини ўзбек тилида ёзиб, ўзбек шоираси сифатида шуҳрат қозонган шоира Муаззамхоннинг ҳаёти ва адабий мероси билан таништириш икки қондош ва жондош халқ дўстлигининг ёрқин мисолидир. Бундай тадқиқотлар маданий меросимиз хазиналарини бойитибгина қолмай, икки халқ дўстлигининг мустаҳкамланишида ҳам жуда катта ижобий роль ўйнайди.

⁹ Шодиев Э. Хўжанд шоирлари ва ўзбек адабиёти, 9-бет.

ҲАЁТ САҲИФАЛАРИ

Муаззам 1833 йили Хўжанд шахрининг Чоршанба гузаригаги Масжиди сурх маҳалласида таваллуд топди¹. Унинг отаси Мирсаид шу маҳалланинг эътиборли кишиларидан эди. Маданият ва адабиётни ниҳоятда қадрлаган Мирсаид ўзининг ҳаёт йўлдоши шоира Қамбархон ижодига хайрхоҳлик билан қараб, унинг донишмандона сўзларига қулоқ солар ва шеърятдаги салоҳиятини қўллаб-қувватларди. Ёшлигидан қувноқ, зийрак ва бадиҳагўй қизи Муаззамни ота-она меҳр билан тарбия қилдилар. Уни отинбуви қўлида ўқитдилар. Муаззам зийраклик билан оз вақт ичида ёзиш ва ўқишни ўрганиб олади. У кейинча ёзган «Хат» радифли бир ғазалида «ҳеч нарсани билмайдиган содда бир қиз эдим, хат, қалам менга ёзиш ва ўқишни ўргатиб саводимни равон қилди», дея ўта фахрланиш билан эслайди.

Муаззам айниқса ота-она ўртасида шеърят бобида бўладиган дилкаш суҳбатларни эшитишга иштиёқманд эди. Онаси Қамбархоннинг ҳар бир янги ёзган ғазалининг биринчи тингловчиси кўпинча Муаззам бўларди. У онасининг қоралама варақлардаги шеърларини тартиб билан оққа кўчиришга ҳавасманд эди. Ана шу устоди аввал бўлмиш шоира она назмияти Муаззам учун шеърят мактаби бўлди.

Муаззам ёшлигиданоқ табиат манзаралари, ҳаётнинг қадри, шеърятнинг аҳамияти васфига бағишланган кичик-кичик шеърлар ёза бошлади. У ўзининг кўпинча янги битилган бири пишиқ, бири ҳали қиёмига етмаган шеърларини ота ва онасига, кейинчалик эса синглисига Муаттарга ўқиб берадиган бўлди. Оилада вақти-вақти билан шеърхонлик, чистонларни ечишдек қизиқарли баҳслар бўлиб турарди. Қунлардан би-

¹ Шодиев Э. Хўжанд шоирлари ва ўзбек адабиёти, 124-бет.

рида ота билан она дастурхон устида адабиёт тарихининг қизиқарли жанрларидан бўлмиш муаммо ечиб, чистонларнинг жавобларини қидириб ўтирганларида, бир чистоннинг жавоби ечилмай узоқ вақт баҳсга сабаб бўлади. Шу дамда ёш Муаттар чанқовуз чалиб ҳовлидан уйга кириб келади. Отаси билан онасининг суҳбатларини зимдан эшитиб, қалбан чистонни муҳокама қилиб ўтирган Муаззамнинг кўзи синглисига тушиши билан дарҳол чанқовузга бағишлаб қуйидаги чистонни айтади:

Бу на лўбатекур, эй зуфунун,
Бўйи эгри, қомати эрмиш забун.
Моҳвашлар лаълини ўлган чоғида
Нола айлар хоҳи кундуз, хоҳи тун.

Ҳамма бу ҳолдан ҳайратга тушади. Она кўз ўнгида ўзининг ёшлиги—яна бир Қамбар кўрингандек ҳаяжонланиб кетади. Ота эса қизининг шеърятга ҳавасмандлиги ва ҳозиржавоблигидан бениҳоя мамнун бўлади. Муаззамда онасининг бой китоб таҳмонларидаги Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Абдуқодир Бедил ва Бобораҳим Машраб каби шоирларнинг асарларига қизиқиш анча эрта бошланган эди. Ёш истеъдод уларнинг асарларидан назмиёт сирини асрорларини ўрганиб ижод этишда давом қилади. Бора-бора Қамбархоннинг баёзи ёнида Муаззамнинг ҳам илк поэтик дафтари тартиб топади. Агар шу дорада синглиси Муаттарнинг ҳам шеърятга келиб қўшилганлигини хотирга оладиган бўлсақ, уларнинг уйида тез-тез қизгин баҳслар, мушоиралар бўлиб турганлигини тасаввур этиш қийин эмас.

Уша даврда ўлкада иқтисодий танглик ҳукм сураб эди. Ҳамма шаҳар ва қишлоқларда бўлгани каби Хўжандда ҳам меҳнат аҳли анча оғир турмуш кечирарди. Эндигина ўн олти ёшга кирган Муаззамхонни Эшонхон деган кишига эрга берадилар. Эшонхон Қўқон мадрасаларида таҳсил кўрган, тарих ва адабиёт илмидан хабардор мулла одам эди. Шунга кўра ҳам у Муаззамнинг шеърятга бўлган ҳаваси ва иштиёқи га равнақ беришга ҳаракат қилади. Лекин ҳаёт кечириб оғир, косиб, ҳунарманд ва деҳқоннинг меҳнати қадрсиз бир пайтда Муаззам ўзининг сўнгсиз кечинмаларини шеърларида акс эттириб, дардини айтишга дардманд қидирарди.

Йиллар кетидан йиллар ўтди. Турмуш қийинчиликлари одамларни қандай йўлларга бошламайди, дейсиз. Эшонхон ўз оиласини тебратиш йўлларини қи-

диради ва шу фикр-андишалар билан оиласини олиб Жиззахдаги қариндошлари олдига кўчиб кетади ва шу ерда турғун бўлиб қолади. У Жиззахда оиласи билан деҳқончилик қилиб кун кечира бошлайди. Муаззамнинг бу ерда бирин-кетин оила чироқлари—фарзандлари дунёга кела бошлайди. Муаззам энди болалари тарбияси билан шуғулланар, эрининг дала-сув ишларига қарашар ва турмуш чорраҳаларидаги кайфиятларини ифодалаб шеърлар ёзар эди. Уларни ўзидек дардмандларга ўқиб берарди. Шу боисдан ҳам Эшонхоннинг Жиззахдаги қавм-қариндошлари ва қўни-қўшнилари Муаззамни ўзларига жуда яқин тутишар ва ардоқлашар эди. Муаззам ҳам ўзининг хушфёллиги, одамжонлиги, меҳмондўстлиги, киши қалбини топиб гапириши билан уларнинг ҳурматларини қозонган эди. Қундалик ҳаётида хушчақчақ бўлган Муаззам турмуш қийинчиликларини матонат билан енгишга ҳаракат қилар ва ҳамиша яхши кунлар орзуси билан яшарди. Шеър шинавандаларини ҳам шунга даъват этарди.

Ҳозирги кунларда Тошкент вилояти Калинин ноҳиясидаги Охунбобоев номли колхозда истиқомат қилаётган Муаззамхоннинг жияни Ҳумахонбуви шоиранинг бизга маълум ҳаёт лавҳаларини тўлдирувчи бир неча воқеаларни хотира сифатида нақл қилиб берди.

Муаззамхон кундалик турмушда сергайрат, тинибтинчимас аёл бўлган. У рўзгорини ҳамиша саришта тутар, фарзандларини меҳр билан тарбиялар, яқин-йироқ таниш-билишларига ҳамиша эъоз билан қарар экан. Ҳумахонбуви ёши анчага бориб қолганига қарамай, Муаззамхоннинг «Келдилар» радибли бир ғазалини ёддан ўқиб берганда биз шоиралар авлодига яна бир карра таҳсинлар ўқидик. Бу серзавқ онахоннинг айтишича, Муаззам оилада содир бўлаётган ҳар бир воқеага кичик-кичик шеърлар бағишлашни хуш кўрар экан. Бир кун Муаззамхон уни йўқлаб келган азиз бир меҳмон шарафига «Келдилар» радибли ғазалини бағишлаган. Мана, ўша ғазал:

Кулбаи вайронима озода меҳмон келдилар,
Байтулаҳзоним аро Яъқуби Қанъон келдилар.
Ҳажву ғийбат лағв сўздин доим безор эдим,
Маърифатни шахдини бермоққа Луқмон келдилар.
Иштиёқингизда мухлислар ҳама ранжур эди,
Жумлани дардига еткурмоққа дармон келдилар.
Эй Муаззам, холиқнинг давлат насиб этти санга,
Шукр қилдим, гўёе бир дурри ғалтон келдилар.

Уша кунлардаёқ оғиздан-оғизга ўтиб, дилларга ором бахш этган бу шеърни ёш Ҳумахон ёдлаб олган экан.

Ҳаёт ва тақдир шафқатсиздир. Эскидан қолган баъзи урф-одатлар серозордир. Муаззамнинг эри Эшонхон ва болалари билан кечаётган дастлабки тотув кунлари аста-секин сароб бўла бошлайди. Аввало Муаззамнинг эри Эшонхон хоҳиши билан Ҳўжанддан узоқ Жиззахга кўчиб келиши шоирага қаттиқ таъсир қилган эди. Муаззамхон рўзгорни деб эрининг хоҳиши билан Жиззахга келиб қолиш сабабларини:

Фалак отти палахмонга солибон,
Бу манзилга тушиб ҳайрон бўлибман,—

деб баён этган эди. У ўз ватани ва элидан йироқда Ғарибликда мусофир бўлиб яшаган кунларини ифода-лаб, юрак изироби билан қатор шеърлар ёзган. Улардан бирида:

Ё илоҳо қодиро, бўлдим фироққа мубтало
Неча йиллар ман бўлибман элу халқимдин жудо.
Ут туташиб ёнадур бағрим ичинда туну кун,
Қилмағил ҳеч бандани мундоқ фироққа мубтало
Бу ғариблик водисиди ёри ҳамдам топмадим,
Дўст васлини тилаб бўлдим эшикингда гадо,—

деб ёзса, яна бир ғазалида:

Ғариблик юртида мен бесару сомон бўлиб қолдим,
Фалакни чархи каж уйрулди саргардон бўлиб қолдим.
На тил бирла баён айлай ман ул рози ниҳонимни,
Ғариблик ўти кўйдурди тамоми устихонимни,—

дея фиғон қилади.

Ҳаётдаги бундай шафқатсиз кунлар етмаганидек, Эшонхоннинг иккинчи маротаба уйланиши шоиранинг тақдирида жароҳатли бир из қолдирди. Жиззахда Эшонхоннинг акаси вафот этиб, унинг 18 яшар хотини бева бўлиб қолган эди. Одатга кўра, Эшонхон акасининг шу тул қолган хотинига уйланишга мажбур бўлади. Оиладаги аҳилликка шу кундан бошлаб дарз кетади. Бу воқеадан кейин кундошлик хонадонда Муаззамнинг ўз туғилган юрти ва ота-онасидан узоқлиги янада изтиробли бир дардга айланади. Шоира ўзига хитоб қилиб, армон билан:

Ўз диёрингда эдинг бир тўтин шаккарфишон,
Қолди найлай тўтийн табъинг забони қайрилиб,—

деб ёзади.

Муаззамнинг ўз туғилган юрти ва қавму қариндошларидан йироқда тортган азоб-уқубатлари етмагани-

дек, бунинг устига бутун ҳаёти давомида топган бойликлари—ҳамма фарзандларининг оғир касалликдан бирин-кетин вафот этишлари маънос онанинг дардларини ошириб, кўз ёшларини қонга айлантириб юборди. Ҳумоҳонбувининг эслашига кўра, Муаззамхоннинг катта қизи Ҳидоятхон 42 ёшида ҳаётдан кўз юмади, 24 ёшли ўғли Музаффар тўсатдан вафот этади. 21 ёшдаги қизи Неварахон, 19 ёшдаги ўғли Ботирхон бирин-кетин онани фарзанд доғига ташлаб ҳаётдан кўз юмадилар. Бу жуда катта ва чексиз йўқотишлар Муаззамхонни умрбод аламзада қилиб қўйди:

Дафтари иқболима ёзилди аз рўзи мисоқ,
Холиқим ҳукм этти ҳижрон битти мушпини фиروق,
Қиз, ўғил фарзандларим ҳам боғу ҳам гулзор эди,
Кеттилар дорулбақога барчаси боиштиёқ,
Мен қолибман дашту фирқат узро ёлғуз оҳ уриб,
Интизори мақдамингман, эй ажал, кел эртароқ,
Дилда ғам, жонда ситам, мажруҳ танда юз алам,
Бу тириклик лаззатидин менга ўлган яхшироқ².

Юқоридаги аламли мисралардан кўринадики, бутун вужуди билан яхшиликка интилган, яхши умидлар билан фарзандларининг роҳатини кўриш, иқболини умид қилиб яшаган муштипар онанинг орзулари чил-парчин бўлган. Ғамзада шоира одамзод қалбини титратувчи мисралар билан қоғоз варақларини тўлдириб борар эди:

Боламини соясида уятуурман деб ватан туттим,
Улим жаллоди келдию етиб бузди маконимни.
Ниҳоли боғи умидим расо бўлғонида синди,
Ажални тўлқини тегди, қурутти бўстонимни.
Чароғи рўзгорим айни равшанликда ўчди,
Қолибман зулмат ичра ҳеч киши билмайди ҳолимни³.

Шоиранинг бу синиқ аҳволдан унинг ота-онаси ва синглиси Муаттар хабардор бўлганликларини Муаттарнинг опаси Муаззамхонга йўллаган бир шеърый мактубида кўриш мумкин. Соғинч ҳисси билан ёзилган бу мактубда Муаттарнинг опаси шахсий ҳаётига ниҳоятда ачиниши акс этган. Муаттарнинг ҳаёти ҳам бундан ортиқ эмас эди. Мактубда ана шу умумий ҳолат қалб дарди сифатида ниҳоятда нафис ифодалар орқали қоғозга туширилган.

Муаззам ҳаётидаги бундай чексиз мусибатди кайфият шоирани аста-секинлик билан беморлик тушагига ётқизиб қўяди. Унинг бундай оғир кунларида бир-

² Муаззамхон қўлёзма баёзининг фотонусхаси, саҳ. 299.

³ Уша жойда.

дан-бир ҳамроҳи, кўнглини ёзиб, ҳасратларини мунг билан ифодалаб берадигани унинг шеърлари бўлди:

Бул фалак жабру жафони манга чандон айламиш,
Ўнгакимни кул қилиб, жисмимни нолон айламиш.
Интизорликда азиз умрим адо айлаб, яна,
Бу мусофир юртида ёлғуз гўристон айламиш⁴.

Шоира кажрафтор фалакнинг жабридан кўп озор чекар экан:

Бул фалакнинг жабридин ман кимга бориб дод этай,
Доимо бағрим эзиб, дийдамни хунбор айламиш⁵,—

дейди. Муаззамнинг хасталиги авж олиб «дилда ғам, жонида ситам, мажруҳ танида юз алам» билан ётган оғир кунларида кундошидан қолган, шоира ўзи тарбиялаган бир ўғил, бир қиз доимо унга ҳамроҳ бўлдилар. Муаззам умрининг охириги кунларида икки кўзи кўр, оёқлари шол бўлиб ётиб қолганида ўша ўғай фарзандлари уни меҳрибонлик билан парвариш қилдилар. Шоиранинг умиди шу икки фарзандида бўлиб қолади:

Бистари фирқат аро ётибдурман,
Дилфигору дилфигору дилфигор.
Зарра янглиғ доимо титрар таним
Беқарору беқарору беқарор.
Икки фарзандинг, Муаззам йиғласун,
Ашкбору ашкбору ашкбор.

Инқилоб арафасида Жиззах ва атроф қишлоқлар нотинч эди. Сабаби хон, беклар давридан буён давом этиб келаётган жабр-зулм бу вақтга келиб Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати, маҳаллий ҳокимларнинг ситамлари билан қўшилиб халқнинг турмуш тарзини ниҳоятда оғирлаштириб юборди. Бу даврда Россиянинг Германия билан уруши давом этмоқда эди. Шу муносабат билан 1916 йил Жиззахда фронт орқасидаги ишлар учун мардикор олиш воқеаси аҳволни яна ҳам жиддийлаштирди. Сабр косаси тўлган халқ кўзғолди. Очлик ва муҳтожлик авж олиб кетди. Одамлар бебизоатлик натижасида чағир тиканакдан ун тайёрлаб уни кунжара билан қориб нон пишириб ейишгача бориб етдилар. Мардикор олиш ҳақидаги оқподшо фармониға қарши миллий озодлик ҳаракатлари борган сайин авж ола бошлади. Лекин у ҳар ерда шафқатсизлик билан бостирилди. Мардикорликка фақат косиб ва деҳқонларнинг болалари олинарди. Шу тўлқинлар давомида Жиззахда 1916 йил жуда катта кўзғолон кўтарилди. Бу халқ кўзғолони Чор

⁴ Муаззамхон баёзи, саҳ. 294.

⁵ Уша жойда, саҳ. 293.

Россиясига халқнинг қудратини бир карра билдириб ҳам қўйди. Лекин Туркистон ҳарбий генерал-губернатори қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиришга ҳаракат қилади. Усиз ҳам осойишталигини йўқотган халқ тўпдан отилган ўқлар натижасида батамом хонавайронликка юз тутди.

Шу нотинч кунларда беморлик тушагида ётган Муаззамхонни ўғай ўғли Зайнобиддин Қўқон аравага солиб Жиззахдан чўлга олиб қочади. Кўзи ожиз, оёқлари шол шоирага бу фожиалар жуда қаттиқ таъсир қилади. Шахсий ҳаётида қисмат зўравонлиги билан ҳолдан тойган Муаззам оромсиз Жиззахдан ташқарига чиқар экан, жуда аянчли кунларни бошидан кечиради.

Бутун ҳаёти фожиалар билан тўлган Муаззамнинг сўнгги кунлари шу тарзда ниҳоятда сертахликали ўтди ва шоира 1917 йили оғир бетобликдан кейин 84 ёшида ҳаётдан кўз юмди.

Муаззам фақат Жиззахнинг ўзи яшаган Равнақлик маҳалласидагина эмас, шаҳар атрофида ҳам танилган, кўпчилик томонидан ардоқланган мунис бир она, дилкаш бир шоира эди. Муаззамни кўрган, билганлар унинг вафоти кунда бўлган таъзия кезларида жуда кўп одамлар йиғилгани ва бу таъзия катта йўқотиш сифатида ўтганлигини эслайдилар. Жиззахлик Мусалламхон Аҳмедова, Меҳриниса Маҳкамовалар Музайяна опа билан бўлган суҳбатида унга Муаззамхонни серташвиш ҳаёти ҳақида гапириб берганлар. Ҳа, шоирнинг фожиали қисмати шундай ўтди. У ҳаётлик даврида кетма-кет фарзандларидан, оила фароғатидан айрилди, замон ситамлари остида надоматлар билан яшади, лекин Муаззамхон ўзи меҳр билан битган га-залларини бизга мерос қилиб қолдириб кетди:

Муаззам бир қаландарман, жаҳонда ҳеч нишоним йўқ,
Нишон деб сафҳага чектим рақам назми равонимни,—

деб ёзган шоиранинг ҳар бир сатри биз учун қимматли ва ардоқлидир.

* * *

Муаззамхон оиласининг ўзи сўз санъаткорлари оиласи эди. Унинг онаси Қамбархон ўзининг халқчил шеърларини Хўжандий таҳаллуси билан ёзиб шуҳрат қозонганлигини юқорида айтиб ўтган эдик. Муаззамнинг синглиси Муаттар ҳам онаси билан тенг шеър дар-

гоҳига кириб келди. Шу жўшқин назмият оила муҳити Муаззамдаги адабиётга бўлган муҳаббатнинг ўсишида, ижод салоҳиятининг камолга етишида замин бўлиб хизмат қилди. Бу муҳитда улар бир-бирларини юксак шеърятга даъват этиб борар эди. Она — Қамбархон Хўжандий ҳар жиҳатдан уларга устозлик қилар эди.

Қамбархон шеърлари ғазал ва мухаммаслардан ташкил топган бўлиб, XIX асрнинг ўрталарида тараққий этган ўзбек ва тожик адабиётининг умумий йўналишига ҳамоҳангдир. Уларда дунёвий муҳаббат, табиат мўъжизаларидан завқланиш марказий ўринни эгаллайди. Шоира шеърларида бир умр ичкарида қолиб келган, замон шафқатсизлигининг ҳамма заҳматларини бошидан кечирган аёлларнинг гоҳо сўниқ, гоҳо ғалаёнкор қалб туйғулари ўз ифодасини топган.

Шоира ҳаёт ва табиатнинг рангин эзгуликларига хайрихоҳлик билан боқади:

Ман муборак боғи ичра бир гули сарбарги тар,
Кўрдим анда очилибдур гунчаи лаъли шакар.

Лекин ана шу табиат инъоми шоирага ҳамавақт ҳам завқ бера олган эмас. Зотан, у афсусланиш билан:

Заҳмати беҳад чекиб, ҳажру тағофуллар кўриб,
Умрим ўтти, во дарифо, ёри золим беҳабар⁶,—

деб ёзган эди. Шоира ниҳоятда мураккаб замонда яшаб ижод этди. Шунинг учун у «соз иши фусундан иборат» жаҳонни «ҳасратхона» деб айтишгача етиб борди. Шоиранинг «Кўрмадим ҳаргиз» радифли ғазалида замона иллатларидан шикоят, адолатсизликдан нолиш оҳанглари баралла ифодаланади:

Жаҳоннинг бутлари золим, ситамкор, бевафо, бадхў,
Ҳамиша арзи дод айлаб, адолат кўрмадим ҳаргиз.
Халойиқ офати бирла юрдим сарфи умр айлаб
Ҳар иш бирла бу жонлардин рафоат кўрмадим ҳаргиз⁷.

Шахс эрки, инсон қадр-қиммати учун кураш Қамбархон Хўжандий ижодида ўзига хос ифодасини топган. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини бошидан кечирган шоиранинг «беҳад заҳмат чекиб» умр кечирган инсоннинг дам фалакдан, дам золим ёрдан, дам замонасидаги адолатсизликлардан нолишини кўрамыз. Шоира асарларида лирик қаҳрамоннинг баъзан шахсий туйғулар доирасида қолиб кетган ҳоллари ҳам учрайди, лекин у

⁶ Шодиев Э. Хўжанд шоирлари ва ўзбек адабиёти, 116-бет.

⁷ Уша асар, 119-бет.

ҳаётни кузатар экан, умум манфаатлари заминда туриб воқеликларнинг ичига киради, атрофдаги латиф қалб эгаларининг шодликларидан севинади, бошқаларни умидворликка чақиради, бенаволарнинг дардига эса шерик бўлади. Шундай қилиб Қамбархоннинг давр шафқатсизликларидан шикоятчи ҳам, яхши ҳаёт ҳақидаги орзулари ҳам замондошларининг кечинмалари ифодасига айланади. Шоиранинг қуйидаги машрабона мисралари шундан далолат беради:

Эй, фалак, сандин шикоят тонг эмас этсам агар,
Жабру бедоду тағофул ишларинг айтсам агар,
Халқи олам дод этиб, афғон этарлар, алҳазар,
Заррача қилмас асар охи жунуну нолалар,
Зулм уйин тазмин этарга сан каби йўқ зүфунун⁸.

Қамбархон она сифатида қизи Муаззамхоннинг ҳаётида рўй берган фожиалардан эзилар, унинг мусофир юртида ёлғиз қолганига ич-ичидан куюнар эди. Шоиранинг оламда ҳаммадан ҳам кимсасизлик гаймининг мушкуллиги ҳақида ёзган ғазали Муаззамхонга бағишланган бўлиши мумкин. Шоира ғазалини шундай дардли мисралар билан бошлайди:

Бу оламда ҳама ғамдан кимсасизлик ғами мушкул,
Бу оламда яшашдан ҳам кимсасизлик ғами мушкул.
Хўжандий айлагил тоқат, ошиб ҳаддин борур меҳнат,
Бу танҳолик водисада кимсасизлик ғами мушкул⁹.

Қамбархон оддий халққа хайрихоҳ, меҳнат аҳлига фидойи бир маърифатпарвар шахс сифатида майдонга чиқди. Шоира бир шеърида дўстлари, қавму қариндошларига мурожаат этиб: «Мен ўлсам сиз нолаю афғон қилиб дод солмангиз, балки муганнийларни келтириб хушилхон ашулаларни айтинг, тобутим олдида ғариблар, кимсасизлар рақсга тушсинлар. Мени ҳасрату афсуслар билан дунёдан ўтган бир фақиру бенаво, ожизу осий мискин, деб эсласангиз бас», — дея васият қилган эди. Қамбархон Хўжандий 68 йил умр кўриб ўз туғилган шаҳри Хўжандда 1878—1880 йиллар орасида вафот этган¹⁰.

Қамбархон Хўжандийнинг кичик қизи Муаттар (1835—1840 йилларда туғилган) ҳам онаси ва опаси Муаззам изидан бориб шеъриятда ўз овози билан танилган шоирадир.

⁸ Уша асар, 118-бет.

⁹ Шодиев Э. Хўжанд шоирлари ва ўзбек адабиёти, 117—118-бетлар. Қамбархоннинг «Мушкул» радибли тожик тилидаги шеърини Э. Шодиев таржимасида келтирдик.

¹⁰ Уша асар, 116-бет.

Биз юқорида қайд этиб ўтган Муаззамхон шеърлари жамланган қўлёзма баёзда ва Э. Шодиев томоғидан аниқланган Муаттар баёзида шоиранинг шеърлари жамланганлигини қайд этиб ўтган эдик. Шоира кўп асрлик адабиётимиз анъаналарига амал қилиб ўз ғазалларини ўзбек ва тожик тилларида ёзди. Муаттарнинг ҳаёти ҳам ўз даври меҳнат аҳлининг турмуши каби оғир кечди. У шеърларидан бирида бу ҳолни очиқ баён этиб:

Худовандо, ба маъюси диламро мубтало кардӣ,
Ниҳоли қоматам аз бори меҳнат ҳам, дуто кардӣ¹¹,

Мазмуни:

Эй худо, менинг кўнглимни маъюсликларга мубтало қилдинг,
Қоматим ниҳолини меҳнат юки остида эгиб юбординг,—

деб ёзган эди.

Муаттар маълум бир вақт Жиззахга бориб опаси Муаззам билан бирга туради. Шоиранинг Пискентда ҳам кечирган кунлари ҳақида маълумотлар бор. У Хўжандда ҳам, Жиззахда ҳам, Пискентда ҳам одамларнинг машаққат билан кун кечириётганликларини кўрди. Баъзан умидсизликка ҳам тушади. Шеърларида орзуларини худо ва пайғамбарнинг иноятлари билан боғлайди. Нариги дунёдаги фароғатли кунларга умид қилади. Биз юқорида эслаб ўтган қўлёзма баёздаги шоиранинг шеърлари устига «Ин назми Муаттархон аяйи ранчурию мачруҳу ситамкашида, ғарибу ғами бисъёр чашида аст»¹² («Бу назм ранжлар тортган, ситамлар чеккан мажруҳ ва ғариб ғамзада Муаттархон аяникидир»), деб ёзиб қўйилгани бежиз эмас эди. Бироқ Муаттархоннинг ҳамма шеърлари шу руҳда нолиш, афсус-надоматлардан иборат дейиш хато бўлар эди, албатта. Шоира ҳаётни гўзал, покиза ва ибратли кўришни истади. У кишига нашъа ва завқ бағишловчи лавҳаларни излаб топиб шеърга солади. Шу нарса диққатга сазоворки, шоиранинг лирик асарларида ўз замонаси можароларини танқид қилувчи сатирик руҳ ҳам мавжуддир. Шоира ўзининг «Менолад» («Нолӣди») радифли ғазалида қор-бўронли қишнинг даҳшатлари олдида ночор аҳволга тушиб қолган камбағалларнинг ҳаётидан лавҳалар чизади. У камбағалларнинг қиш даҳшатлари олдидаги аянчли ҳаётини бой-

¹¹ Шодиев Э. Шоирахон то инқилобии Хўҷанд, саҳ. 46.

¹² Шодиев Э. Хўҷанд шоирлари ва ўзбек адабиёти, 131-бет.

Боёнларнинг айш-ишратли ҳаётига қарама-қарши қўйиш йўли билан тасвирлайди:

Тавонгар метавонад пухт ҳафт турлук таом аз нор,
Канизак дер тараққас, лек дег аз нор менолад

Фақирон сад, ду сад фаръед бар бастанд аз хезум,
На зар монду на зўру дурталаб бисъёр менолад¹³.

Мазмуни:

Бойлар ўт билан етти хил авқот пишира оладилар,
Канизлар эса рақс тушадилар, қозон ўтдан йиғлайди.
Қамбагаллар ўтин деб юз, икки юз марта фарёд қиладилар,
Зар ҳам қолмай, зўр (қувват) ҳам қолмай дур истовчи
кўп нолийди.

Ниҳоятда оғир аҳволда яшаган фақирлар, етимларга ич-ичидан ачинган шоира ранги сарғайган етимлар совуқда оқ тортиб, бойлар остонасида қон йиғлайдилар, дейди ва «ажабо, шундай вақтда бойлар саҳрода ов қилиш билан банд», деб истеҳзо билан хитоб қилади. Муаттар замона носозликлари гирдобида ўзининг ҳам оғир кун кечираётганлигидан нолийди, аммо у умидсизликка тушмайди, яхши кунлар келиши орзуси билан яшайди:

Муаттар беадаб гашта дар ин дунъёи хунхора,
Йлоҳо, мақсадам ёраб, диламро орзу дорад¹⁴.

Мазмуни:

Бу қонхўр дунёда муаттар бе адаб бўлса-да,
Ҳама вақт мақсадим, ёраб, менинг орзуйим бўлди.

Муаттарнинг лирик асарлари гарчи кўпроқ традицион тарзда бўлса-да, унда ўзига муносиб дўст қидирган аёл қалбининг давр бевафолиги туфайли ўртаниши, изтироблари, носоз ҳаётдан нолиш мотивлари ўз ифодасини топган. Шоира бу шеърида юксак эътиқодини баён этар экан, ўзига хитобон: «Эй Муаттар, қўлингдан келса дил Қаъбасининг пойлоқчиси бўл!»,— дейди. Лекин ана шундай садоқат эгасига ошиқ бевафолик қилади, уни кўриб кўрмасликка олади, эътиборсизлик билан маъшуқа қалбига ўт ёқади. Шоира ўзбек тилидаги бир ғазалида:

Беқарор бўлдум ёрим, ҳусну жамолингга сени,
Бевафо дерман сени арзим эшитгонинг қани?,—

деб ёзади. Муаттар ҳаётнинг баланд-пастини, оқ-қорасини кўриб фикрлайди. Замона зайлини онаси ва опа-

¹³ Шодиев Э. Шоираҳои то инқилобии Хўҷанд, саҳ. 49.

¹⁴ Муаззам асари фотонусхасининг айрим саҳифалари ўчиб кетганлиги учун саҳифаларини қўймадик — М. Қ.

си билан имтиҳон қилди. Улар қаторида шеърлар яратди, улар айтганига эргашибгина қолмай, шеърятда янги фикрлар, образлар қидирди. У «Дар шаъни мардуми замон гуфтаанд» («Замон кишилари шаънига айтилган») мисраси билан бошланган сатирик ғазалида Муқимий, Завқийлардек ўткир социал фикрларни илгари суради. Шоира «Зулмат босган дунёда», ҳатто шариатнинг ҳам поймол қилинаётганлигидан афсусланди. Унинг кўз ўнгиди «чапанилар», «безорилар» фисқ-фужур билан банд, «зоҳидлар эса риёсини ёпиниб умидсизлик бурчагига кириб олган», оқиллар «шатранжбоз», ким қаёққа қараб кетаётганлигини билиб бўлмайд:

Оқилон шатранч бозу нокасон аҳли сухан,
Нуктасанчони адолат номдор аз даст рафт¹⁵.

Мазмуни:

Оқиллар шатранж ўйинига берилиб, нокаслар сўзамол бўлиб қолдилар. Адолатнинг номдор сўз эгалари қўлдан

кетдилар.

Шоира замонасидаги баъзи урф-одатларга норозилик билдириб, «Азойимхонларга ўқитиш, иримчиларга қаратишни беҳуда гуноҳ қилиш», деб талқин қилади. Бу каби мисралар шоиранинг турмуш кузатишларидан яратилган, албатта.

Муаттарнинг «Даҳан аз ҳажвгўй мухтасар кардам, ки, эй дил» («Эй дил, мен тилимни ҳажвгўйликдан тортдим») каби мисралари унинг кўпгина сатирик асарлар яратганлигини кўрсатади. Уша замонда, яъни аёлларнинг остона хатлаб ташқарига чиқиши амри маҳол бўлган бир даврда Муаттарнинг сатирик асарлар ёзиши катта журъат сифатида баҳоланиши керак. Шоира ўзининг сатирик руҳдаги асарлари учун таъна-тазаррулар, ҳатто дашномлар эшитганлигига шубҳа йўқ.

Муаттар биографик характерга эга бўлган асарларида Жиззахдаги опаси Муаззамни соғинч билан эслайди, ўртадаги узоқликни оилавий дард сифатида қаламга олади. Биз юқорида қайд этиб ўтганимиз Муаттарнинг опаси Муаззамхонга ёзган бир шеърини мактуби жуда характерлидир. Хат мазмунидан англашилича, у опасининг Жиззахдан Хўжандга юборган шеърини номасига жавоб тарзида юзага келган. Ҳафталаб йўл босиб келган бу хат туташ қалбларнинг айрилиқ фироқини ҳам, қайта кўришниш иштиёқини ҳам,

¹⁵ Шодиев Э. Шоираҳон то инқилобни Хўчанд, саҳ. 51.

соғинч туйғусини ҳам ифода этади. Шеърӣ номанинг дастлабки мисраларидан бошлаб ниҳоясигача инсон туйғусининг нафис ифодаларидан иборат. Мактуб бошланишида Муаттар опасидан «боди сабо» орқали «лола япроғига», «ширин гуфторлик» билан битилган мактуб олганини эслайди. Номада Муаззамнинг кечинмалари лола бағридаги доғдек аён бўлиб туради. Муаттар опасининг ниҳоятда оғир аҳволини чуқур ҳис этади:

Шукрилллоҳ, еткуруб боди сабо пайғомингиз,
Лола япроғига битган бу хазин гуфторингиз,
Қон бағирлик, заъфарон юз бирла элга унс олиб,
Оҳи сардида кўнгул парголасин ёзгонингиз.

Муаттар опасининг хати воситасида «бағри қон», «юзи заъфарон», «оҳи ҳам пурнола» кишисининг аҳволдан хабардор бўлади. Шоира мактубининг сўнги қисмларида ўз аҳволининг ҳам Муаззамдан қолишмаслягини дард билан баён қилади. Мактубдан Муаттарнинг бу вақтларда анча оғир бемор эканлигини англаймиз:

Нуктадонлиғ бирла битган оетингиз маҳжурга,
Тўлғаниб сиймобдек қон йиғлади беморингиз.
Ўтга тушган мўйдек кул бўлди дўсти ҳажрида
Эзилиб оқти Муаттар ўқубон ашъорингиз.

Шоира оғир дамларини баён этар экан ўзига, тасалли бериб, сабрдан ўзга чора йўқ деб айтади. Бу мактуб Муқимийнинг Фурқатга, Фурқатнинг ҳам Қошғардан туриб Фарғонадаги дўст-биродарларига йўллаган соғинч мактубларини эсга солади. Муаттар мактуби опасидан келган нома муносабати билан бошдан-оёқ ўртаниш билан ёзилган. Ушбу шеърӣ номасида шу турли-туман ҳолатлар нафис ва юракка бориб етадиган иборалар билан ифода этилган. Муаттар «ҳар субҳу шом висол жомидин шарбат излаб тополмайман, ўтга тушган соч толасидек куймоқдаман, эзилиб оқмоқдаман», дер экан, юракни ларзага солувчи ёрқин образлар топади. Шоира шу кичик бир мактубида ўзининг руҳий ҳолатини билдириш мақсадида қадимги Юсуф доғида кўзлари кўр бўлиб қолган Яъқуб, унинг кўйлагини кўзига суртиши билан қайта зиё топганидек, Муаттар ҳам Муаззам хатини Юсуфнинг ана шу кўйлагига ўхшатади. Хатда сизнинг сўзларингиз менинг кўзларим учун Юсуф кўйлагидек мадад бўлди, менга ҳаёт бағишлади, деб ёзади. Шоира:

Хуш саодат кун эрдиким, мужда берди қосидим,
Кўзимга шийроҳани Юсуф танин алфозингиз.

Шу мисралар оилада она-бола, опа-сингиллар ўртасида қадр-қимматнинг нақадар юксаклигинигина кўрсатибгина қолмай, барча инсоний қадриятлар ҳам юксак поғонага кўтарилиб тасвирланганидан дарак беради.

Юқоридаги шоира шеърлари билан танишиш дастлаб Муаттарнинг кечинмаларини нақадар латиф акс эттира олиш истейдодига эғалигини намойиш этади. Дарҳақиқат, шоира кечинма ва туйғулар тасвирининг моҳир устасидир. Уларда Шарқ романтик шеърятининг энг яхши анъаналари давом эттирилган ва бойитилган.

Биз юқорида Муаттарнинг опаси Муаззамга ёзган мактуби Муқимийнинг Фурқатга, Фурқатнинг Муқимийга ёзган шеърий мактубларини эсга солади, деб айтган эдик. Дарҳақиқат, шеърий мактуб гарчи адабиётда анча чуқур илдизга эга бўлса-да, у XIX асрнинг иккинчи ярми ўзбек ва тожик адабиётида янада шаклланди. Муқимий ва Фурқатнинг шеърий мактублари Хўжадда ҳам маълум бўлганлиги шубҳасиздир. Муаззам ва Муаттарнинг шеърий мактублари шу анъана таъсирида пайдо бўлган, албатта. Яна бир диққатга лойиқ фикр шундан иборатки, Фурқатнинг лирик асарлари сирасида шакл жиҳатидан Муаттар мактубига яқин турган бир ғазали ҳам мавжуд:

Бир боқиб жонимни олди, наргиси хумморингиз,
Берди бир сўз ила қайтиб лаъли шаққарборингиз.
Инғлатиб булбул каби гул юзунгизни жилваси
Қумрилар пурнола қилди шеваи рафторингиз.

Муаттар ўз номасини битишда Фурқат қаламига мансуб бу ғазалнинг баъзи жиҳатларидан баҳра олган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Биз Э. Шодиевнинг тадқиқотлари орқали яна Хўжандда яшаб ижод этган Бибифазилат Хўжандий, Зебо Хўжандий, Мўминахон каби шоирлар ҳақида маълумот оламиз¹⁶. Агар Нодира, Увайсий, Маҳзуна, Анбар отин каби шоирларнинг номлари Қўқон билан боғланса, Қамбархон Хўжандий, Муаззамхон, Муаттархон, Бибифазилат, Мўминахонлар маскани Хўжанд билан боғланади. Булар бир-бирларига замондош бўлиб яшаб бир юрак ва икки тил билан икки халқ толейини куйлаб ўтган ижодкорлардир. Шу даврада Муаззамхон ўзига хос шеърятини билан ажралиб туради.

¹⁶ Шодиев Э. Хўжанд шоирлари ва ўзбек адабиёти, 15-бет.

ИЖОДНИНГ РАНГИН ОЛАМИ

Бугунгача бизга етиб келган Муаззамхон адабий меросининг мундарижасини шоиранинг ҳаётини кузатишлари, турмуш можаролари билан тўлиб тошган руҳий дунёсининг ранг-баранг кечинмалари ташкил этади. Шоиранинг:

Кўнгул боғини сайр эттим топай деб гавҳари мақсуд,
Садаф мисли бу дарёдин дурру зар топмасам бўлмаз¹⁷,—

каби сатрлари унинг катта ният ва юксак мақсадлар билан яшаганлиги, яхшиликка, эзгуликка умидвор бўлганлигидан далолат беради.

Муаззамнинг лирик мероси мундарижа жиҳатидан ўзбек поэзиясида кўпроқ ишланиб келинган анъанавий тематика доирасида бўлиб, уларда диний майллар ҳам, дунёвий мотивлар ҳам қўлланадики, бу ҳол биринчи навбатда шоира яшаб ижод этан давр ва муҳит билан характерланади. Муаззам дунёқарашидаги айрим зиддиятларга қарамай, шоира учун ҳаё—рўшнолик, гўзаллик, энг яхши орзуларнинг бирин-кетин ушалишидир. Шоира ўз ғазалларида бу ниятларнинг ҳаммасини кўпинча анъанавий муҳаббат темаси билан боғлаб тасвирлайди. У муҳаббатни гўзалликнинг булоғи деб билади. Шоира шу муҳаббат оинасида жилва кўрсатган ҳаётнинг ҳамма сўқмоқларига кириб чиқади, унинг жумбоқларини мушоҳада қилади. Бири равшан, бири сир бўлиб кўринган муаммоларни ечиш йўллари қидиради. Шоира тасавурида реал ҳаётнинг тубсиз гўзалликлари маскани бўлгани ҳолда киши кўзига илинмас, унинг оёғи ётмас довлари ҳам мавжуддир. Бу довлар турмушнинг ҳар қадамида учрайди. Ҳаёт унинг бир қўлига умид паймонасини тутса, иккинчи бир ҳолда шу паймонага заҳар қўшилган ҳолда тутаяди. Шоиранинг баъзан умидсиз кайфиятлари, норозилиги, ҳатто эътирозли мисралари ана шундан туғилади.

Муаззамнинг бадий мероси ўртасида худо ва пайғамбарни улуғлашга бағишланган қатор асарлар мавжуд эканлигини таъкидлаб ўтиш керак бўлади. Шоира худо ва пайғамбар номига ҳамд, наътлар битишни китобга сарлавҳа қўйишдек бир зарурат деб тушунади. Унинг дунёқараши шунга ундар эди. Уғли Музаффархонга бағишлаб ёзган мувашшаҳида шоира шундай дейди:

¹⁷ Муаззам баёзи, саҳ. 290.

- Мунаввар қил, кўнгулни сайқал эт зикри худо бирлан,
Нишони бандалиқдур бўлса ҳамду сано бирлан.

Шу эътиқоддан келиб чиқиб Муаззам:

Сени ҳамдинг баён этсам менга ҳад бормукин, оё,
Узинг раҳм айлаюб эткил тилим ҳамдинг билан гўё¹⁸,—

деб ёзади: шеър давомида худонинг яратувчилик қуд-
рати, дунёнинг тубсиз сирру асрорларини очишдаги са-
лоҳияти ҳақида сўз борар экан, шоира:

Агар фазлинг билан боқсанг умидин узмаган қулман,
Вагар адлинг била боқсанг ҳама исёнга мен ҳамро,—

деб хитоб қилади. Муаззамнинг ўз даври диний қараш-
лари чегарасидан юқори кўтарилган ўринлари талай-
гинадир ва улар шоира ижодининг дунёвий моҳиятини
ҳар томонлама идрок этишга етарли материал беради.
Лекин ўз замонасининг фарзанди бўлган шоира ҳаёт
заҳматлари оқимида қирғоқдан-қирғоққа бош урар
экан, кўпинча худонинг марҳаматидан умидвор бўлади.
Яратгандан гуноҳларини кечиришни, унга иймон ато
қилишни илтижо этади:

Илоҳи қил ҳама бандангни раҳмат,
Сабо маҳшар кунида берма заҳмат.
Худое, осийдурман ҳам гунаҳдор,
Юришим барчасидур роҳи бидъат.

Муаззам баъзан худо ва пайғамбарга нисбатан исён
йўлига кирганлигига тавба қилади:

Ё Муҳаммад, шаръи покнинг йўлини қилдим галат,
Деву малъун хизматида доимо юрдум галаг.

Яна бир ўринда шоира худога қарата: «Илоҳи жумла
бандангни кетарда аҳли иймон эт», деб илтимос
қилади.

Дарҳақиқат, исломнинг аҳком эгалари бу дунёни
«беш кунлик дунё», «ўтар-кетар дунё» деб тушунти-
риб келганлар. Кишиларни худога етишиш йўлида
эртаю кеч ибодат билан умр кечиришга ундаганлар.
Худони ва пайғамбарни эсан чиқармаслик учун ўз
ғояларига мувофиқ низомлар, урф-одатларни ҳам ўй-
лаб чиқарганлар. Масалан, Шарқ ўтмиш тарихидаги
баъзи диний асарларда дунёни кўз билан кўриш худо
жамолини унутишдир, уйқуга кетиш худо зикрини
тўхтатишдир, деган эътиқод билан ўз кўзларини кўр
қилганлари, ухлаб қолмаслик учун тош устига узала
ётган шайхлар ҳақидаги маълумотлар ҳам қайд қили-

¹⁸ Муаззамхон баёзи, 248. Қўлёзма фотонусхасида айрим са-
ҳифалар ўчиб кетган.

нади. Шундай бир мураккаб шароитда яшаган Муаззамнинг ўша давр мафкураси таъсирида бўлиши шубҳасиздир. Ислом қонун-қоидалари жорий этган урф-одатлар кўпинча риёкор шайх ва зоҳидлар, муфтилар томонидан суъийстеъмом қилинганлиги, улар мол-мулк, давлат орттириш воситасига айлантирилганлиги ҳам маълумдир. Муаззамнинг ҳамд ва наът характеридаги шеърлари ҳаёт оқимида машаққатли, ғурбатли кун кечираётган шахснинг илтижо ва эътирозлари сифатида юзага келган. Муаззам асарларидаги ҳамд ва наътлар ёки унинг диний характердаги бошқа шеърлари аламзада ва ғамзада бир юракнинг садолари сифатида юзага чиқади. Шоира юрак дардларини айтишга дардкаш тополмайди. Шундан унинг аламлари янада кучаяди. Шундай ҳолларда шоиранинг худога мурожаат қилиши табиий эди:

Эй сани зотингдин ўзга манга бир ғамхор йўх,
Арзи ҳолим шарҳ этарга маҳрами асрор йўх.
Водии ҳижрон аро кўп тортадурман зорлиқ,
Бор юз минг дарди пинҳон, тоқати дийдор йўх.

Бу шеър шаклий хусусиятлари билан Фузулий шеърларига татаббуъ сифатида яратилгандир. Муаззам бу ўринда Фузулийнинг:

Эй Фузулий саҳлдур ҳар ғамки ғамхори йўх,
Ғам будурким, манда минг ғам бор, бир ғамхор йўх,—

мақтали ғазалидан истифода этгандир.

Шоира тақдир тақозоси билан ўзи туғилиб ўсган Хўжанддан Жиззахга келиб туриб қолар экан, бу ерда эри Эшонхон билан бўлган дастлабки осуда кунлари кейинги пайтларда оғули ҳаётга айланади. Шоиранинг йигирма, ўттиз ва қирқ ёшдан ошган ўғил-қизлари бирин-кетин вафот этадилар. Бу енгил дард эмас эди, албатта. Халқда «Агар мен бошимдаги дард ва алам юklarини тоққа юкласам тоғ ҳам фарёд чекиб юборади» деган нақл бор. Муаззамнинг бошига худди шундай ҳаёт мусибатлари тушган эди. Давр подшоси золим бўлса, ҳокимлар фақат давлати борларни ёқласа, ажал унинг оиласи остонасига чирмашиб олган бўлса, ожиза шоира худодан бошқа кимга ҳам додини айтсин, кимдан мадад сўрасин? Бунинг устига юқорида ҳам қайд қилинганидек, шоира умрининг охирида кўр ва фалаж бўлиб қолган эди. Кўз ўнгида дунё қоронғилашган ва беморлик тушагига михланиб ташланган бу аёл дарди поёнсиз...

Бул хоки жисмим арода ато қилибсан руҳ,
Карам қилиб сен ўзинг қилмағил ани мажруҳ.

Жаҳони кўҳна аро ғарқан залолатман,
Қўлимни туткилу ўнг йўлга сол, ё сабуҳ.

Шундай тушкунлик дамларида юқоридаги каби ғазалларнинг юзага келишлиги шубҳасиздир. Лекин шоира шеърларидаги ҳукмрон бўлган ҳаётга умидворлик, яхши дамлар ва яхши кунларга мунтазирлик унинг асарларининг асосини ташкил қилади. Зеро, шоира қўлига қалам олиб ижод майдонига кириб келар экан, биринчи навбатда Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларни устоз деб билди. Муаззам шеърлари орасида Алишер Навоий ғазалларига назира тарзида яратилган шеърларнинг мавжудлиги ҳам шундан дарак бериб туради. Масалан, Муаззамнинг:

Эй сабо, жоним ҳалокин айла жононимға арз,
Ҳоли зоримни дегил, албатта султонимға арз,—

матлали ғазали Алишер Навоийнинг:

Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт,
Ифғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимға айт,—

мисралари билан бошланувчи машҳур ғазалига назира сифатида юзага келгандир.

Устозлар асарларининг ижобий таъсирида Муаззам ғазалларида дунёвий оҳанглар кучая боради, мавжуд ҳаёт иллатларига қарши танқидий қарашлар ҳам пайдо бўлади.

Муаззам ҳаётга зийрак кўз билан қараш натижасида унинг икир-чикирларига парво қилмай нақд неъматларидан фойдаланишга чақиради:

Сен мусофирликда маҳзун бўлма, эй жон, ғам ема,
Бу жаҳон ичра мусофир барча инсон, ғам ема,

Сен сано эт таъна тоши гар ёғилса бошингга
Тухмат ўқи тешса бағринг мисли пайкон ғам ема.

Кел, Муаззам, сен замин бўл теша бирлан чопсалар,
Қил сукут гар қилса дашноми фаровон ғам ема.

Шоира дунёнинг кажравлигига, ҳаётнинг мураккабликларига ёмон одамларнинг жоҳиллиги сабабчи эканлигини англай бошлайди:

Кўзум мардумлари кўнгул бериб дунёи ғаддора,
Қилур дамда бу золи бевафо юзига наззора.
Қарашма бирла ўзни кўрсатиб, доимо фириб айлар,
Сабо маҳшар кувнда ит бўлиб бағринг қилур пора.

Шоира энди аста-секинлик билан дунёни «ғаддор», «фирибгар» дейишгача боради. Унинг шеърларида «фалакнинг жабридан» шикоят оҳанглари кучая бошлайди. Биз Муаззамни аввал ўта художўй бўлган ва

вақтнинг ўтиши билан ўз эътиқодидан қайта борган деган фикрни илгари суришдан мутлақо йироқмиз. Бизнинг қўлимиздаги Муаззам шеърларининг аниқ яратилиш саналари маълум бўлмаганлиги сабабли улардан ҳар бири қайси шароитда, қачон яратилганлигини белгилаш мушқилдир. Шунга кўра Муаззамнинг ҳамд, наът характердаги шеърларини ҳам, дунёвий мазмундаги шеърларини ҳам бутун ижоди давомида юзага келганлигини айтишимиз керак бўлади. Муаззам тирик инсон сифатида ҳаётдан завқланади, табиатга мафтун бўлади. Турмушдаги реал жумбоқларга, қийинчиликларга дуч келганда эса инсон сифатида куюнади, яхшиликка умид қилади. Лекин ҳаётда энг яхши орзу-умидлари рўёбга чиқмагач, фарзандлари доғи юрагини чилларчин этган шоира баъзан умидсизликка ҳам тушади. Муаззам ўз алам ва дардларининг сабабчиси сифатида тескари айланувчи кажрафтор фалакни айблайди. Шу фалак жавридан унинг кўнгли жароҳатланган, бунинг устига яна ҳар соатда унга тикон санчилиб туради, Муаззам «ҳар соат» радифли ғазалини ёзишда улуғ устоз Алишер Навоийнинг лирик асарларидан озук олган. Алишер Навоийнинг:

Баҳор эл гулга майл, бағрима юз хор ҳар соат,
Етиб ҳар хоридин кўнглумга минг озор ҳар соат,—

мисралари билан бошланувчи ғазали Муаззамнинг «ҳар соат» радифли ғазалининг яратилишига сабаб бўлган. Алишер Навоий ғазалида баҳор келиб ҳамма гулга мойиллик кўрсатмоқда, лекин менга ана шу гуллардан ҳар соатда юз тикан санчилмоқда, ўша тиканларнинг ҳар бирдан минг озор чекмоқдаман, деб ёзади. Устоз маҳоратидан илҳомланган Муаззам унинг ғазалидаги «ҳар соат»да ўз юрак дардларини ифода-лашнинг қуйидагича усулларини топади:

Фалакнинг жавридиндур кўнглима озор ҳар соат,
Жароҳатлик кўнглига санчилур кўп хор ҳар соат.

Қуйидаги мисраларда лирик қаҳрамон янада журъатли:

Жамолинг орзусида қизил гул олдиға борсам,
Тегар ҳар хоридин кўнглума юз озор ҳар соат.

Муаззам бир ўринда ўз бошига тушган ғамларини қайд этар экан, «ҳолиқингни ҳукмидур, сабр эт, на деб йиғлаюрсан» деб ўзига тасалли берса, яна бошқа бир ўринда «бу тириклик лаззатидан менга ўлган ях-

широқ» дейди. Шоира вақт-вақти билан ўзининг бу исёнидан изтироб чекиб, тавба қилади. У байтулаҳзон — ғам уйда яшаётганлигини айтиб вайрона кулбада ғам гирдобада эканлигидан арз қилса-да, доимо ҳаётдан нур қидиради, табиатдан мадад кутади.

Муаззамхон ўзбек классик адабиётининг етакчи темаларига мурожаат этиб, дунёвий оҳангларни баралла куйлашда Навоий ва Машраб, Увайсий ва Нодирларнинг барҳаёт поэзиясидан мадад олади. Шоира муҳаббат, чин севги ва вафо темаларига мурожаат этар экан, ғазалларидаги ошиқ тимсолида ўз орзуларининг нажоткорини қидиради. Унга ёр билан бирга бўлган соатлари энг хушвақт соатлардек туюлади. У ўз аҳволини ёрига арз қилиб, уни «султоним», «сулаймоним», «хуршиди тобоним», «шабъи шабистоним», «дарёйи уммоним», «гулистоним», «бошим устидаги соябоним», «пийрим» деб таъриф этади, улуғлайди. Буларнинг кўпи Шарқ поэзиясига хос сифатлашлар бўлиб, шоира улардан ўз ўрнида муваффақиятли фойдаланади. Шу билан бирга уларда қалам соҳибасининг нафаси уфуриб туради. Биз Нодира, Увайсий ва Маҳзуна шеърларида ҳам лирик қаҳрамон томонидан ошиққа мурожаат қилинганда, уни султон, мирзо каби сифатлар билан аталганлигини кўрамиз. Муаззам назмиётида шу шоиралар асарларига хос анъаналарни давом эттириш билан бирга ўзича янги сифатлашлар, ташбеҳлар ҳам қўлланилиши унинг асарларига ўзгача сайқал беради. Масалан, у ошиқни бир ўринда «пийрим», «қалб кишварида маслаҳатдошим» деб атайди. Бу ибора аёл қалбининг гўзал ифодасидир. Бу хилдаги оригинал образлар шоира лирикасида анчагина учраб туради.

Муаззам бутун вужуди билан ишқ сирларига қулоқ тутаяди, ҳижрон дардларига бардош этади. Унинг бутун умиди висол орзусида. У «ишқ султониға» жонини ҳаётига этишга ҳам тайёр:

Хуруж айлаб кўнгул тахтига келса ишқ султони,
Анга пешкаш учун жонимни ҳаёти қилмасам бўлмаз.

Ёрнинг остонадан қадам қўйиб кириб келиши маъшуқанинг вайрона кулбасини шодликка тўлдиради:

Кулбаи вайронима озода меҳмон келдилар,
Байтулаҳзоним аро Яъқуби Канъон келдилар.

Канъонлик Яъқуб бу «Юсуф ва Зулайҳо» достонидаги Юсуфнинг отаси бўлиб, ҳикоя қилинишича, бир вақт-

лар ота билан ўғил ўртасида, яъни Яъқуб билан Юсуф ўртасида жуда катта жудолик рўй берган. Натижада Юсуфнинг отаси Яъқуб боласи ҳажрида йиғлай-йиғлай кўзи кўр бўлиб қолган. Муаззам шеърида «Яъқуби Қанъон келди» дейиш билан жудолик ситамлари тугаб, энди дийдор кўришиш, осудалик соатлари келмоқда, деб севинади:

Ҳажву гийбат, лағз сўздин доимо бедор эдим,
Маърифатни шаҳдини бермоққа луқмон келдилар.

Шоира шу каби фароғат соатларини доимий бўлиб қолишини истайди. У ҳижрондан дили зада, хирсу ҳавас, яъни очкўзлик, гийбат, қуруқ сўзлардан бегона, тамадан эса юз ўгирган. Унинг учун ёр — ҳаёт, шодлик ва осудалик тимсоли. Шоира ўзини Лайли ва Ширинга ўхшатар экан, ҳаёт рамзи бўлган ёрнинг васфи билан банд бўлишни ўзига ифтихор деб билади. Шунинг учун ҳам у ёрнинг қадамига интизор, сўзларига ташна. Муаззам ошиқни киши қалбининг латиф бир ҳамдами бўлган дилдор (касб эгаси) деб билади:

Эй сабо, арзимни айт оҳиста ул дилдорға,
Ҳеч бир раҳм этмади йўлида ётгон зорға.

Ёр оёғининг губори маъшуқа кўзига тўтиёдир. У бемор танларга ҳам куч бағишлайди:

Илтимос эткил губори мақдамидин заррае,
Хоки пойи дори бўлғай бу тани беморға.

Бу мисраларни Шарқ лирикасининг гўзал намуналари деб аташ мумкин.

Шоира ғазалларида муҳаббатнинг беқиёс қудратини кўрсатиш мақсадида қўлланилган фавқуллодда образлар учрайди. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони қаҳрамони Фарҳод Ширинга ёзган мактубида «заифлик шиддатидан сўнгаларим фонусни эслатиш даражасига борган» деб ёзган эди. Муаззам адабиётимиздаги шу ва шунга ўхшаш тушунчалар асосида оригинал образ яратиш даражасига кўтарилди. Шоира ёр ҳажрида ўртанаётганлигини сабо орқали хабар қилар экан, изтиробдан «томирларим сўнгалка ёпишиб сеторга тортилган ипларга ўхшаб садо чиқармоқда», деб ҳасрат қилади:

Шиддати заъфим билан рағлар сўнгалка ёпишуб,
Ҳу садосини чекар монанд ўлуб сеторға.

Муаззамнинг лирик қаҳрамони боғда гуллар ўрни-ни тиконлар эгаллашини истамаганидек, рақибларини кўришга ҳам тоқати йўқ. У сабони яхши муждалар элчиси деб билдиб ундан яхшилик кутади. Шу сабаб у кўнгил бўстониинг гулларини авайлаш керак, токи гунчалар тикон заҳмидан ғам ютмасин, яъни ошиқлар бўстонига фисқ-фужур шамоли аралашмасин, дейди. Шоира мен мақсад ёқасига қўлимни узатдим, лекин бу ёқа йиртилиб мақсадим ҳосил бўлмади, яъни:

Мисоли най сени ҳажрингда афғон айладим ҳар шаб,
Нечук иқбол экандур ҳеч ҳосил бўлмади матлаб,—

дея зорланади. Шоира яна бир шеърда «мен имтиёз матоларини тамкинлик дўқонида сақлар эдим. Унинг нархи синди ва дўқоним бекилиб қолди», деб юрак изтиробларини ажойиб ташбеҳлар орқали ифодалайди:

Сақладим тамкин дўқонида матои имтиёз,
Бўлмади нимжо баҳо, қолди дўқоним беркилиб.

Муаззам ўз шеърларида қадимги халқ қўшиқларининг ғоявий мотивлари ва образларидан маҳорат билан фойдаланади. Халқда «Ёра юрган кўчаларни супурай сочим билан» деб бошланувчи машҳур қўшиқ мавжуд. Шоира шу поэтик тафсилотдан усталик билан фойдаланиб: «Мен сенинг остонангни кипригимни супурги қилиб супурсам, остонангдан чиқадиган супуринди туфроқлар мен учун лаъли, маржонлардан кўра ҳам афзалроқдир» деб муболага қилади:

Кифриким жоруб этибон айласам фаррошлик,
Хокрўйи остонинг лаълу маржондин лазиз.

Шоиранинг «баҳс» радифли ғазалида дунёвий севги васф этилар экан, ёрнинг лаби устидаги мўйлар райҳонга ташбеҳ қилинади. Ёрнинг оғзи эса, очилаётган гунчага ўхшатилади. Муаззам халқ образли ифодалаш усулидан ниҳоятда ўринли фойдаланиб, ёрнинг жамолини офтобга ўхшатади:

Хатинг айлар сени райҳон била баҳс,
Даҳанинг гунчаси хандон била баҳс.
Жамолинг офтоби оламаро
Нега қилсун моҳитобон била баҳс.

Муаззам классик лирикамиздан илҳомланиб ёр манзилни жаннатдан ҳам афзал, деб баҳолайди:

Сени кўйинг эрур фирдавсдин аъло,
Ки қилсун жаннату ризвон била баҳс.

Ўзбек поэзиясида маъшуқа ёки ошиқнинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб баралла куйлаб юбориш, рақсга тушиш мавзуини ифодаловчи асарларга кўп дуч келамиз. Улуғ озарбайжон шоири Низомий бир асарида «ёр гўзаллигини кўриб қуёш ҳам, ой ҳам рақсга тушди», деб ёзган эди. Шу тушунчанинг гўзал ифодасини Алишер Навоийнинг «Ҳилоли» қасидасида ҳам учратамиз. Шу жиҳатдан Муаззамхоннинг поэтик меросида ҳам «рақс» радифли бир ғазалнинг мавжудлиги мароқлидир. Муҳаббат мавзуи ниҳоятда гўзал лавҳалар билан жонлантирилган бу ғазалда шоира инсон гўзаллиги олдида бутун борлиқни ҳаракатга келтиради. У васф этган дилбар шунчалар гўзалки, уни кўриш у ёқда турсин, эслаш билан ҳам ҳамма ҳаяжонга тушади, хатто «Танда жон рақсга туша бошлайди». Лирик қаҳрамон маъшуқанинг ҳусни, васфи битилган дафтариини ўқиб гулзорга қадам қўйса, у ердаги тўти, қумри, булбуллар ҳам шавққа чўмадилар. Тонги шабада бирдан унинг қадди ҳақида сўз очиб қолса, боғдаги сарвлар рақсга туша бошлайдилар. Маҳбубанинг гўзаллигини кўришга жаннатдаги ҳурлар ҳам мунтазир. Унинг пойи ҳокини жаннат ҳам ҳавас қилади:

Дилбаримни ёд қилсам, тандаги жон қилди рақс,
Маъшуқимни шавқи бирла балки иймон қилди рақс.
Дафтари ҳуснунг ўқуб гулзор аро қилсам гўзор,
Тўтию, қумрию, булбул ҳам гулистон қилди рақс.

Шоира катта журъат ва муболаға билан маъшуқ шавқида «иймон ҳам рақсга тушди», дейди. Асарда Муаззамнинг айтмоқчи бўлган асосий фикри юмор воситаси билан жуда ўринли ифодаланади. Муаззам маъшуқа ҳақида наът яратади. Шоиранинг «рақс» радифли ғазалини наът деб юритишининг ўзи характерлидир. У «бир неча нодон бу ғазални чинакам наът маъносида қабул қилиб рақсга тушди» деб ҳикоя қилади:

Назм этибдурман Муаззам наът деб бир неча сўз,
Ўқуб они эшитиб бир неча нодон қилди рақс.

Муаззамнинг лирик қаҳрамони шу йўсинда гоҳ шодлик, гоҳ яхшилик йўлидаги ниятлар, гоҳ рақибдан норозилик туфайли пайдо бўлган тушқин кайфиятлар билан яшайди. Бундай туйғулар шалоласини илғаб олиш ва назм тили билан ифода этиш кўпроқ руҳият эгаларигагина насиб этади. Биз шундай теран қобилиятни Муаззамнинг истеъдод қирраларида ҳам кузатамиз. Шоира одам қалбини, унинг мушоҳадаларини бутун нозикликлари билан ҳис этади. Уларни Шарқ адабиёти бисотидаги ранг-баранг шеърӣ образлар билан ифодалай-

ди. Янги образлар қидириб уларни топишга муваффақ бўлади.

Шоира ёр, висол, севги, ҳижрон туйғуларини ифодалаган ғазалларида диний афсоналардан ҳам усталик билан фойдаланади. У ғазалларидан бирида машҳур «Сулаймон ва чумоли» ривоятини эслаб, ўзини ўша ривоятдаги бибизоат чўлоқ чумолига ўхшатади ва «менинг ёрим шу чумолини тилга олиб хурсанд қилган Сулаймонга ўхшаб келди», деб қувонади. Афсонада Сулаймон ҳамма жониворлар, мўру малахларнинг подшоҳи, деб айтилади. Шоиранинг қуйидаги шеъринда шу маънога ишора бор:

Мўри ланги бибизоатман, хижолатдур ишим,
Мўрни хурсанд этгали мисли Сулаймон келдилар.

Муаззам дин илмини яхши билади. Бинобарин, унинг наът, ҳамд характердаги айрим шеърларида қуръонга оид тафсилотларни учратиш мумкин. У ўз навбатида ислом дини тарихи ва суфизм таълимоти билан боғлиқ Ҳожа Абдуллоҳ Ансорий, Баҳовуддин Нақшбандий фаолиятларидан ҳам хабардордир. Шоира Х асрда «аналҳақ» («мен худоман») дегани учун дорга осиб қатл этилган Мансур Халлож тарихини ҳам яхши билади. Шу булан бирга Навоийнинг машҳур «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби достонлари билан ҳам яқиндан таниш. Муаззам ҳаётдаги баъзи бидъатларни ҳам тўғри тушуниб, тўғри баҳолайди. Шоира шариат номидан иш кўриб, кишиларни тўғри йўлдан оздирувчи баъзи дин пешволарини сатира остига олар экан, улар туморга ўзларига ҳадя этилган қўю эчки қонидан нуқта битадилар, деб уларнинг қилмишларини фош этади. Аслида худди шуларнинг ўзлари шариатни ғорат этувчилардир, дейди у:

Хурусу қўю эчки қонидин таъвиз битмишлар,

Шариат мункири ул олими бе муқтадодин¹⁹ қоч.

Муаззам ўшандай дин аҳллари ўртасидаги мазаммат билан шугулланувчи, яъни «бировни мақбул, бировни номақбул», деб хўрловчи, камситувчи норасо диндорларни масҳара қилади:

Замона олими рамл айлаюб элни фириб айлар,

Наъузанбиллоҳ, андоқ илм ўқуғон норасолардин қоч.

Шоира «худнамо валилар»нинг юзидан ниқобларини

¹⁹ Муқтадо — имом.

очиб ташлайди, кишиларни ундай «ҳирсу ҳаво» эгаларидан йироқ туришга чақиради:

Чекиб ашкол ҳисоб саъду нахс айлаб валиман, дер
Аларни суҳбатига борма, андоқ худнамолардин қоч.

Ишқ оламида висол жаннатдир. Ҳижрон эса тубсиз мусибат. Ошиқ фироқ оқшомларида кўз ёши тўкиб йиғлайди. Шу кўз ёшларида унинг озор чеккан жисми ҳам оқиб кетади. Шоира ёз кайфиятини ифодалашда тўфон вақтида сувпа оққан Нуҳ пайғамбарнинг кема-си билан боғлиқ ҳолатдан усталик билан фойдаланади:

Фироқнинг оқшомининг тўфони ашк мавж уруб,
Оқузди жисми афсурдам мисоли кишти Нуҳ.

Шоира кўнглидаги ҳамма ғам-андухини ювиб ташлашга ҳаракат қилади. Лекин макр лашкари унинг кўнглини маскан қилиб олган:

Кўнглим ичра маскан айлабдур Азозил лашкари,
То ани ихрож этарга тиғи истиғфор йўх.

Муаззам шеърларида «умр бўйи маърифат умидида» бўлиб мақсадига етиша олмаган, ғам чекавериб ғамхонага айланган қалб ифодаси ўз аксини топган. Лекин бу ҳол шоиранинг бутун ижоди учун характерли эмас. Муаззам «кўзидан хуноба оқиб, ҳижрон ҳар тарафдан қилич тортиб» келаётган дамларда ҳам «матонатли бўлиш», «сабр таҳаммул» билан яшашни шиор қилиб олди. Унинг бу ҳолати ғазалларида ҳам «сабр хурсандчиликнинг калити», «ҳамма фатҳу зафарни эшигига сабр этиш очқу» деб тасвирланади.

Муаззам шахс эркининг камситилиши, инсон қадр-қимматининг ерга урилишини қаттиқ қоралайди. «Қисмат» деб аталган илоҳий ҳадянинг беқарорлигидан шикоят қилади. Шоиранинг дастлабки ҳиссиётларигина бўлиб кўринган бу майллар давр адабиётидаги прогрессив қарашлар билан уйғунлашиб кетади.

Шоиранинг изтироблари ёлғиз унинг қалб нидалари эмас эди. Муаззам атрофида ўзига ўхшаган кўплаб байтулаҳзан — ғам уйида яшаётганларни ҳам дард-ҳасратларини ғазалга солиб куйлар эди. Қажрафтор фалак ҳар куни янги-янги фитналар кўзгайди. Чунки бу унинг одатидир. Шу боисдан ҳам шоиранинг фиғонлари чексиз:

Ҳеч кимнинг мақсадига юрмади ҳаргиз фалак,
Одатидур гардиш айлаб, фитналарни кўзгамак.

Яна:

Ҳар неча жаҳд айладим, кирсам саодат йўлига,
Йўл юрарда ҳар қадамда ҳирсини дом айладинг.

Бу каби мисоллар Нодиранинг «Замона бизнинг мақсадимизга юрмади. У макр-ҳийла билан ҳар соатда бизга бир озор етказиб турди», деб ёзган фикрларининг ривожидай туюлади. Муаззам ҳам шундай озорлар гирдобида яшади. Шоира шеърларида саодат орзусида бўлган юракнинг замона носозликларидан шикоят, қариллик етиб яхши ҳаёт кечириш олдида турган шахснинг умидсиз нидалари ҳам кўзга ташланади:

Хуш баланд парвоз эди руҳим қуши, афсуским,
Фитна айлаб золи дунё қўлига ром айладинг.

Муаззамнинг ҳаёт йўли унинг замондоши — ўзбек шоираси Самар Бону тақдирига жуда яқиндир. Шоиранинг ишқ дарди, ҳижрон азоби, дил ҳасратини ифодаловчи ғазаллари ўртасида унинг ҳам ҳаётдан, бахтсиз толедан, фалак озоридан норозилиги баралла сезилиб туради: Шоира бир ғазалида:

Бошимга ёғдирур борони ғамни ёзу қиш тинмай,
Кўриб кажликни дедим мен фалак озоридин юз дод,—

деб ёзган эди.

Муаззамнинг асарларида шу тарздаги Бону ғазалиётининг таъсири ҳам сезилиб туради. «Тиши тушиб, сочи оқаргунча дунё саргардони бўлган», «давр айвонида бир дам хурсандчилик кўрмай туну кун нола қилиш» билан куни ўтган шоира ўз толесизлигининг сабабларини қидириб дўстларига арз қилади:

Дўстлар, ман найлайн, зору низор этти фалак,
Меҳнату андуҳу кулфатга дучор этти фалак.
Лолаю райҳон экиб эрдим кўнгулни саҳнига
Лола унмай, гул очилмай шўразор этти фалак.
Бахти бад, толеи вожгун иккиси ҳамдам экан,
Қисмати рўзи азал деб анга ёр этти фалак.

Муаззамнинг фалакдан, замона озоридан, ҳаёт носозликларидан шикояти унинг тожик тилидаги ғазалларида ҳам дард билан тасвирланади. Бу жиҳатдан шоиранинг:

Бу дунёе омадам асло нашуд айёми ман беҳбуд,
Нуқуди умр аз дастам гурехт, ҳаргиз, надидам суд.

Мазмуни:

Дунёга келдиму аммо менинг аҳволим яхши бўлмади,
Умрим нақди қўлдан кетди, ҳаргиз фойда кўрмадим,—

каби мисралари шоиранинг орзулари амалга ошмай
ўтган шикаста руҳини акс эттириб туради.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ғазалларидан бирида
Ўз ҳолати ва кайфиятини ифодалаб «не рўзаю не на-
моз йиллар, ойлар» деб ёзиб ўзининг шу диний талаб-
ларни бажара олмаётганлигини очиқ айтган эди.
Шундай мазмундаги шеърлар Муаззам мероси ораси-
да ҳам учрайди. Эҳтимол Муаззамнинг бундай маз-
мундаги шеърлари у бетоб бўлиб ўрнидан қимирла-
май ётиб қолган кезларида ёзилгандир. Лекин шоира
ҳар ҳолда шу ҳақиқатни реал тасвирлашга журъат
этган:

Таҳорат қосиду фосид намоз аз лоғари сад-вой,
Раҳи тоат чи мепўям кучо ёбам раҳи мақсуд.

Мазмуни:

Таҳорат мукамал эмас, намоз бузуқ, бу камчиликлардан
юз вой,
Тоат-ибодатга қандай кира оламан, мақсад йўлини қандай
топа оламан

Шоира шу ғазалини давом этиб яна ёзади:

Гузашт умри ҷавонию на кардам ҳеч тоати,
Расид айём пири, лоғари ҳолам чи хоҳад шуд.

Мазмуни:

Ёшлик умрим ўтди, ҳеч қандай тоат қилмадим,
Қарилик кунларим келиб танам суст бўлди, энди ҳолим
қандай бўлар экан?

Шоира ўзбек тилидаги бир ғазалида шу фикрлар-
ни давом эттириб:

Гуноҳим кўп, тоғдан оғир, тоатим оз,
Тоат қилмай умрим ўтти қиш ҳам ёз,—

деб нолиса, бошқа бир ўринда:

Бул рнелик тасбиҳимни гулхан ичра кул қилиб,
Ҳат мусаллонни гарав қўйсам бутун зункорға,—

дейди.

Шоиранинг юқоридаги мисраларида ҳам эътироф,
ҳам илтижо маънолари англашилиб туради. У мен

исён қилавериб гуноҳлар остида қоматим долга ўхшаб эгилиб қолди, деб нолийди. Муаззамнинг бу каби мисралари унинг ҳамшираси Муаттархон ижодида ҳам ўз аксини топган. Шоиранинг тожик тилидаги бир шеърида:

Сад кафи афсус, бар умри Муаттар дардманд,
Бенбодат, бефазоил барқвор аз даст рафт,

Мазмуни:

Бу дардмад Муаттар умридан юз афсус қиладики:
У оламдан ибодатеъз, бирор фазлсиз яшиндек ўтди, кетди,—

каби мисралар учрайди.

Ҳаёт қанча мураккаб ва чигал бўлмасин, шоирлар қалбининг чигалликлари ундан ҳам ортиқ эди. Муаззам ҳам, Муаттар ҳам шу каби мусибат дамларини, дард-алам соатларини юракдан ҳис этдилар, ўргандилар, афсусландилар, нажот қидирдилар. Муаззамнинг қалби дард-ҳасратини эшитувчи бўлмаганидан ларзага келади:

Ба рӯзи бекаси чўз ғам, ғарибонро ки мепурсад?
Ба ғайр аз дард, ҳоли дардмандонро кӣ мепурсад?

Мазмуни:

Кимсасиз ғарибларнинг ҳолини ғамдан бошқа ким ҳам сўрайди,
Дардмандларнинг ҳолини дарддан бошқа ким ҳам сўрайди?

Қуйидаги мисраларда эса ҳаётга энг юксак орзулар билан келган инсоннинг ўз давридаги замон фожиаларидан фарёди баралла эшитилади:

Фитода дар чаҳи зулмат, намеёбам раҳи мақсуд,
Ки ин вобастаи маҳбуси зиндонро ки мепурсад?

Мазмуни:

Зулм зиндонига тушиб мақсадим йўлларини тополмайман,
Бу зиндонга парчаланиб ташланганининг ҳолини ким сўрайди?

Муаззам ижодида Шарқ поэзиясининг улуг намояндалари Насимий ва Машрабларнинг асарларига эргашиб яратилган ғазаллар ҳам кўзга ташланади. Шоира ўз замонидаги жоҳил кишилар, риёкор шайхлар, жаҳолат эгаси бўлган амалдорларнинг ҳаётини кузатиш орқали пайдо қилган туйғуларини шеърларида киноя, нидо, шикоят, нафрат оҳанглари орқали ифодалашнинг йўлларини топади. Муаззам шеърларидан

бирида диний ваъз-насиҳат эгалари бўлган кишиларнинг макр-хийлалари фош этилади.

Амри маъруф наҳи макрдин агар қилсанг баён,
Куфрдур, деб йиғилишиб тортадурлар дорға.

Шоира ўша амри маъруф эгаларини инсоф ва адолатга чақиради. Дунёга ҳирс қўйган одамларга диний ақидалар юзасидан панд-насиҳат қилиб, уларни саховатли бўлишга ундайди:

Гўшан рўзи қиёмат хайри эҳсонинг эрур,
Ботинида ҳирси дунё, хайру эҳсонинг абас.

Муаззам шеърларида адабиётимизнинг умрбоқий темаларидан бўлган дўстлик темаси айрим ўринга эга. Табиатан одамийликни баланд тутувчи шоира бетоб бўлиб ётиб қолган йилларида одамлар ўртасидаги яқинлик, дўстлик туйғуларини нақадар ардоқли эканлигини, айниқса ўз ҳаётида чуқур ҳис этди. Бетоб кишининг дўст қадамига интизорлиги табиий бир ҳолдир. Шоира хасталик йилларидаги ҳаётини қавму қариндошлари, ёру-дўстларидан, ҳамсухбат дардкашларидан узоқда «айрилиқ тўшагида бағри ўртаниб ётар экан, шу дамларда энг яқин дўстларини жуда қумсайди:

Ман бўлубман дўстлар ҳижронида
Бемадору, бемадору, бемадор,—

деб қадрдон дўстларидан хабар келса ҳатто жонини ҳам фидо қилмоққа тайёр эканлигини таъкидлайди:

Ман қилурман дўстдин келса хабар,
Жон нисору, жон нисору, жон нисор.

Кимсасизлик шоира учун хўрлик билан тенг:

Етадурман байтулаҳзоним аро
Хору зору, хору зору, хору зор.

«Дўст васлининг орзуси» шоира қалбини тарк этмайди. Муаззам муҳаббат, дўстлик, олийҳимматлик меҳрибонлик ҳақида куйлар экан, ҳамавақт чуқур одамийлик шиорига содиқ бўлиб қолишга ҳаракат қиладди. Дўстлик эътиқодини ниҳоятда юқори тутган шоира ғайринисоний сифат эгаларидан нафратланади. Ўз китобхонига ундай одамлар билан дўстлашишдан ўзини йироқ туттиш афзаллигини уқтиради. Муаззам шеърларида одамийлик сифатлари кенг маънода улуғлана-

ди. Шоира таъбирича, улар ўртасида тамиз, ахлоқ, идрок алоҳида ажралиб туради. Шу уч ноёб фазилатни йўқотган одам одамийлигини ҳам йўқотган саналади, деб хулоса чиқаради шоира.

Муаззам асарлари орасида дидактик йўналишга эга бўлган ғазаллар ҳам кўп учрайди. Шоира бундай ғазалларида инсонпарварлик, тўғрилиқ, ҳалоллик ғояларини куйлайди. Шоиранинг ахлоқий қарашлари унинг «Эй кўнгул» радифли шеърисида ниҳоятда мўъжаз ва сержило тасвирланган. Ғазал бошдан охиригача кўнгулга мурожаат қилиш йўли билан давом этади. Муаззам дастлаб кўнгулни «жафо расмини тутиб соғлом танага озор бермаслигини» таъкидлайди:

Барча аъзо шоҳисан бўлма жафокор, эй кўнгул,
Сан жафо қилсанг танингга етгай озор, эй кўнгул.

Шоира кўнгулни ҳамавақт ақл-идрок билан бамаслаҳат иш тутишга чақиради. У «маслаҳатлик тўй тарқамас» ёки «бамаслаҳат иш унар» каби халқ ҳикматига амал қилиб, шунинг акси бўлган ҳар бир иш мушкулдан мушкул бўлишини уқтиради:

Ақлу идрок ила қилғил машварат ҳар корға,
Бўладур бемаслаҳат иш онча душвор, эй кўнгул.

Шоира кўнгулни барча аъзолар шоҳи дер экан, кишини ёмон йўлларга бошловчи кўз ва тунд сўзларга ўрганиб қолган тилга эҳтиёт бўлишликни уқтиради:

Сенки шоҳсан, кўз билан тил сўзига тутма қулоқ,
Тил эрур исми ва лекин заҳарлик мор, эй кўнгул.

Шоира ақл кўнгулга вазирдир, деб ақл билан доимо ҳамроҳ бўлиш керак, дейди:

Ақл вазирдур ҳар қаён йўл бошласа ҳамроҳ бўл,
Ҳар сўз айтса сўзига сен қилма инкор, эй кўнгул.

Шоиранинг «Кўнгул» радифли ғазалини ҳар бир мисраси, ҳар бир байтида ҳикмат даражасидаги фикрлар ўз ифодасини топган деб айтсак, янглишмаган бўламиз.

Муаззам яна бошқа бир ғазалида одам зеҳн билан иш тутиб ўзини тамадан йироқ тутиш керак, дейди. У нафсга қаноатни қарама-қарши қўяди. Шарқ фалсафасида «нафс»ни тийиш, нафснинг қули бўлмаслик ҳақида жуда кўп таълимотлар мавжуд. Масалан, Навоийнинг яқин дўсти бўлган ва «Қиблатул хаттот» деб

ном чиқарган Султон Али Машҳадий: «Маҳорабаларнинг энг буюги инсон ўз худбинлиги ва нафсини тийшидадур» дейди. Муаззам ҳам шу анъанага амал қилиб: нафс кишини баъзан энг тубан йўлларга бошлашини таъкидлайди. «Нафс кишини саркашлик билан ғалат йўлларга бошлайди. Шунинг учун унга қаноатдан юган солиб, жиловини тутмоқ маъқул» дейди у:

Бу нафси саркашинг доим ғалат йўлларга бошлайдур,
Қаноатдин юган солиб, жиловдин тутмасам бўлмаз.

Муаззам «банда бўлсанг доимо нафсинг билан масоф (жанг) қилгил», «Нафи исбот бирла дил оинасига сайқал бер!» деб таъкидлайди.

Шоира ҳар қандай ёмонликлардан йироқ туришни инсонийлик сифати деб билადй. У ҳамавақт ҳаётдаги ёмонликларга қарши курашиш учун нажот излайди:

Кўнгил ганжинасига деви ҳафт сармаскан айлабдур,
Олиб товба таёғини бошини янчмасам бўлмаз.

Қадимги афсона ва ривоятларда ерга кўмилган катта хазиначилар, бойликларни илон ва девлар пойлаб ётадилар, деган ақида мавжуд. Шоира шу афсона ва ривоятлардан фойдаланиб, мажозий образлар яратган.

Шоира ғазалларида энг донишмандона фикрларни ихчам мисраларда ифодалашга ҳаракат қилган ва бунга эришган ҳам. У бир ғазалида тил одати ҳақида тўхтаб, чўзилиб кетган сўзга кишилар қулоқ солмай кўядилар, деб таъкидлайди:

Сен Муаззам, ҳар кима ҳижрон ғамидин сўзлама,
Сўз учун бўлган сўғун ҳеч кимса тутмайдур қулоқ.

Яна бошқа бир ғазалида сўзни фарқига етувчи аҳли сухан олдида беҳуда кўп сўзлама, дейди:

Хамуш ўлтур, Муаззам, суҳбати аҳли тамйиз ичра,
Фасиҳат бўлмағайсен, эл аро беҳуда кўп сўзлаб.

Шоира асарларининг анчагина қисми билим олиш, хат, қалам орқали ўқимишли бўлишга бағишланганлигини кузатамиз. Шоиранинг «Хат» радибли каттагина ғазали мавжуд. Унда хатни билимдонлик, донишмандлик рамзи сифатида талқин қилар экан, шоира устоз Алишер Навоийнинг сўз ҳақидаги ҳикматларига эргашади.

Донау дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил!

Муаззам саводли, чуқур билимли ва мушоҳадалари кенг аёл эди. Унинг хат ҳақидаги фикрлари ўрни келганда у котиблик қилиб, бировларга хат ёзиб бериш, баёзларни кўчириш ишлари билан шуғулланганлигидан далолат беради:

Мен қалам бирла неча йил маҳфили сирдош эдим,
Охири, котиб эрур, деб халққа расво қилди хат.

Шоира ўзининг котиблиги билан ифтихор қилади. Қуйидаги мисраларида унинг шу кайфияти яққол сезилади:

Жон била миннат тутарман хат ила қоғазга ким,
Ўз диёримга ҳамма розимни иншо қилди хат.

Хат ҳақиқат элчисидир. Хат ростни ҳам, ёлғонни ҳам биттими, бас, у шундайлигича муҳрланиб қолади. Муаззам шунинг учун ҳам ақл-идрок билан иш тутиб, хат орқали фақат ҳақиқатни сўзлаш керак, деб билди. Қинғир иш эгалари бир кун уялиб қолишларини таъкидлайди.

Сен, Муаззам, ростларни хизматида бўл муқим,
Кимки каҳрав бўлди, окир дамда расво қилди хат.

Шоиранинг ахлоқ тўғрисидаги ғазаллари унинг ҳаммиша тўғрилиқ, ҳалоллик йўлидан борганлигидан, донишмандлик маърифатли ҳаёт тарафдори бўлганлигидан далолат беради. Бу фикрлар ўтмиш урф-одатлари ва аҳкомлари билан тўрт девор ичида ташлаб қўйилган аёл тилидан айтилмоқда. У хат, саводни маърифатнинг асоси деб ҳисоблайди. Шоира чуқур идрок йўли билан эзгулик, олижаноблик тарафдори бўлиб қалам тебратади. Хулоса қилиб айтганда, Муаззамнинг «Хат» радиёли ғазалида аёл қалбининг маърифатга бўлган интилиши муҳрлангандир.

Муаззам мероси ўртасида марсия-ғазаллар кўп учрайди. Марсия Шарқдаги қадимги жанрлардан бири бўлиб, унинг намуналарини Навоий асарларида ҳам учратиш мумкин. Навоийнинг ўз устози Абдурахмон Жомий вафоти муносабати билан ёзилган ҳайратомуз бир марсияси мавжуд. Бевақт йўқотган кишиси шаънига айтилган фироқномалар Нодира мероси орасида ҳам талайгинадир. Марҳум кишисини эслаб нола чекиш, куйиниб йиғлаш инсон учун ҳаммиша одат бўлиб қолган. Бу ҳолат махсус ёзилган марсиялар орқали адабиётга ҳам кирган. Муҳими шундаки, марсиялар

шахсий кўтиробларнигина ифодалаб қолмай, инсон қадриятини кўтарувчи асарлар ҳамдир. Уларда ўша маҳрум бўлган кишининг оиладаги, аynи пайтда жамиятдаги ўрни эса олинади. Оиласи ва кишилик учун бажарган хайрли ишлари хотирланади. Йиғи эгасининг кўнгли шу билан таскин топгандай бўлади.

Аёллар марсияси ниҳоятда таъсирчан бўлиши табиийдир. Муаззам марсияларига ҳам шу жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, унда одамийликни баланд қадрловчи бир аёл қалбининг ҳиссиётлари билан танишган бўламиз. Уларда психологик ҳолат тасвири жуда кучлидир. Муаззам марсияларида бир томондан, шоиранинг шахсий тақдиридаги фожиалар ифодаланса, иккинчи томондан, ана шу аччиқ тақдирга сабаб бўлган дунё ишларидан норозилик маъноси равшан англашилиб туради.

Шоира ғазаллари орасида мухаммас шаклда битилган марсия ёки Нодира тили билан айтганда «фиrhoнома»да Муаззамнинг ўз ёстиқдоши билан ўтган кунлари, ўлим туфайли ёридан ажралиб кечирган изтироблари ниҳоятда мискин мисраларда ифодаланган. Шоиранинг қуйидаги мухаммасида унинг мотамзадалиқ кунларидаги қайғулари йиғи билан баён этилади.

Вафодорим, дедим, охир дамида бевафо бўлди,
Билолмайман на кўтоҳлик ўтиб мендин жудо бўлди,
Мейи кўйдю жаннат ҳурларига ошно бўлди,
Бошимга хонавайронлик тушиб, бахтим қаро бўлди,
Вужудим кишварида мамлакатдонимдин айрилдим.

Биз ушбу асар давомида қайд этганимиздек, ўтмишнинг заҳматларини энг кўп чеккан, бутун умри ҳаёт фожиалари билан, ҳижрон, фироқ аламлари билан ўтган Муаззам марсиялари ниҳоятда кўнгил ўртовчи мисралардан иборатдир.

Шоира ижодида чуқур ҳаётий мушоҳадалар билан бирга диний таъбирлар ҳам кенг қўлланган. Муаззамнинг асарлари орасида «Саҳар турмоқни одат қил!» мисралари билан бошланувчи ғазалидаги баъзи истилоҳлар тасаввуфнинг традицион образларидир. Саҳар туришнинг яна бир томони—киши қанча эрта турса, шунча мўлжалланган ишлари эрта ва ўз вақтида битиши мумкин. Масалан, Муаззамнинг онаси Қамбархон ўзининг тожик тилида ёзилган «субҳ» радифли ғазалида «Мен тонгни юрак дардини енгиллаштириш умиди билан қарши оламан, лекин куним ҳамон нола

билан ўтади» деб зорланса ҳам, кишиларни эрта саҳар туриб меҳнат қилишга ташвиқ этади:

Иллоти дарди диламро то ба кай қўй даво,
Гар шифо дори таманно, рав ту шаб бемори субҳ.
Хўрдану хуфтан шиори худ макун ҳамчун биҳим,
Бош акнун, эй буродар, як шабе бедори субҳ²⁰.

Мазмуни:

Қалбингдаги дард-иллатларга қачонгача даво излайсан,
Агар вафо талабида бўлсанг тонгнинг бемори бўл!
Ҳайвон каби ичиш ва ухлашни шиор этма,
Эй биродар, ҳеч бўлмаса бир субҳ уйғоқ бўл!

Онасининг бу каби ғазалларидан илҳомланиб ёзилган Муаззамнинг «саҳар турмоқни одат қил!» ғазалида саҳар турмоқнинг қатор фазилатлари тасвирланади:

Саҳардаги бир истиғфор, кундузи минг истиғфор бор,
Қулоқ солғил мунга, эй ёр, саҳар турмоқни одат қил.
Саҳар турмоқ ибодатдур, саҳар турмоқ саодатдур,
Саҳар турмоқ иноятдур, саҳар турмоқни одат қил.

Бундай дидактик мисралар Муаззамнинг бошқа шеърларида ҳам учрайди. Тўғри, бевосита ўз ватанида муаллималик—отинбибилик билан машғул бўлган донишманд аёлнинг кундалик турмуш шароитлари билан боғлиқ мушоҳадалари ҳам ўз ифодасини топган. Муаззамнинг бундай асарлари улар яратилган давр муҳити билан боғлиқ равишда атрофлича таҳлил талаб қилади. Шу йўл билан улардаги ҳаётий оҳанглари ҳақиқий баҳолаш мумкин бўлади.

Шоиранинг ҳаёти, асарларининг мазмуни, уларнинг мундарижаси ҳақида юқоридаги кузатишлар китобхон кўз ўнгига катта бир ижодкор сиймосини гавдалантиради. Муаззам муайян тарихий давр ва шароитнинг намояндаси бўлиб, у ўзига хос ғоя ва қарашлар эгасидир.

Шоира шеърларидаги лирик қаҳрамон ўз идеаллари йўлидаги курашларда донишмандлик ва жоҳиллик, олижаноблик ва тубанлик, дўстлик ва мунофиқлик ўртасидаги муттасил курашларга дуч келади. Эзгуликни ёқлайди, жаҳолатдан нафратланади. Шоира ғазалларида учраб турадиган норозилик ва шикоят оҳанглари дастлабки қарашда унинг ўз юртидан бегона бир юртга кетиб қолиш билан боғлангандек туюлиши ҳам табиийдир. Шубҳасиз, туғилган юрт муҳаббати юракда умрбод сақланиб қолади. Ватанни соғиниш оҳанг-

²⁰ Шодиев Э. Шоираҳон то инқилобни Хўчанд, саҳ. 18.

лари ижодда акс этиши эса табиий бир ҳолдир. Масалан, шоира Дилшоднинг Ура Тепадан Қўқонга бориб қолиши фожиали тақдир заҳмати билан рўй берганлигини биламиз. У Ура Тепа устига ҳарбий юриш қилган Умархон қўшинлари томонидан Қўқонга зўрлаб ҳайдаб кетилган эди. Шоира Қўқонда турғун бўлиб, уй-рўзгорли бўлган даврларида Ура Тепага уч маротаба поезд билан келиб кетган. Дилшод Ура Тепанинг дилкаш халқи, тоғ ҳавоси, ажойиб сувлари, деҳқончилик экинларини тўлқинланиб васф этади. Қўқон ва Ура Тепа кишиларининг бир-бирлари билан иттифоқ бўлиб яшашларини истайди.

Бир шаҳардан иккинчи бир шаҳарга бориб қолиш оилавий ҳаёт билан боғли бўлса, шикоят туғдирмаслиги керак эди. Бироқ Муаззам шеърларида унинг Хўжанддан Жиззахга бориб қолиш воқеаси, ҳатто қисмат фожиаси сифатида қаламга олинган ўринларини кўрамиз. Бунинг маълум бир ҳаётий сабаблари бор, албатта. Муаззам Жиззахда яшар экан, фақат ватандан йироқлик ҳижронигагина учрамади. У ерда шоира ўз навбатида онла ва никоҳ урф-одатларининг қаттиқ зарбасига ҳам учради, кундошлик ҳаётини бошидан кечирди. Бунинг устига кетма-кет фарзандлари доғини чекди. Шу ғам-аламларнинг ҳаммаси Муаззамнинг фожиасини чуқурлаштириб юборди. Шунингдек, шоира ижодидаги норозилик ва шикоят оҳанглариининг чегараси ҳам, уни келтириб чиқарган сабаблари ҳам замон зиддиятлари натижасида кенг ва чуқурлигини ҳам таъкидлашимиз керак. Зотан, Муаззам шеърлари давр ва ҳаёт носозликларидан норозилик даражасига кўтарилган поэтик умумлашмалардан иборатдир.

Муаззам ҳаётни севади, ундан баҳра олиш иштиёқи билан яшайди, лекин бу яхши ниятлар амалда ёмонликлар, кўнгилсиз воқеалар билан алмашинди. Муаззам ўзининг бутун ижодига хотимадек битган қуйидаги:

Ба хотир омад андуҳи ҳижрон дoston бошад,
Ба назм овардам з-он рӯ к-аз ин гуммон нишон бошад.

Мазмуни:

Ҳижрон ғамларидан бир дoston яратиш хотиримга келди,
Мен каби беному нишондан бир ёдгорлик қолсин деб, шунинг
назмга келтирдим,—

каби мисралари шоиранинг умри охирида юрак тўри-

да авайлаб асраган сўзлари бўлса керак. Дарвоқе, ма-
на унинг юрак изтиробларидан яна бир мисра:

Турбатимдин қон ютиб лола унар,
Ҳар баҳору, ҳар баҳору ҳар баҳор.

Уқоридаги кузатишлардан кўринадик, Муаззам-
хон ўзининг дунёвий лирикаси билан ўтмиш Шарқ ада-
биётидаги энг яхши анъаналарни давом эттириш йў-
лидан борган. Шоира ижодида диний тематиканинг
маълум бир ўрин эгаллаши билан бирга дунёвий ғоя-
ларни ташвиқ қилиш, унга муҳаббат бениҳоя кучли-
дир. У ҳаёт ва муҳаббат темасини куйлар экан, на-
фосат оламига хос энг яхши туйғуларни эъзозлайди.
Шу йўлда ҳаёт машаққатларига дуч келган шоира
шариат аҳкомларига маҳкам ёпишиб олган баъзи жо-
ҳил дин пешволарини танқид қилиш даражасига кўта-
рилади. Шу муносабат билан пайдо бўлган янги тема-
тика ифодаси Муаззам шеърларида анча чекланган-
дир. Жумладан, Шарқда расм бўлган ичкари ҳаёт,
турмуш фожиалари шоирани катта оқим йўлига чи-
қиб олишда қийинчиликлар туғдирган. Шунингдек,
Муаззамнинг кўпгина ғазалларидан ташкил топган даф-
тари ўз вақтида йўқолган. Биз ҳозир қайд этаётган шои-
ра яшаган давр адабиётининг руҳи ўша асарларида
кенроқ акс этган бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас.
Бундан қатъи назар, Муаззам шеърлари бутун мазму-
ни билан ҳаётга ташна, гўзалликка интиқ, яхши кун-
лар орзуси билан ўрган қалбнинг садоларидир. Улар-
да турмушни қадрлаш, одамларни улуғлаш, одамий-
ликни щарафлаш, инсонга ёт ахлоқий кўринишларга
қарши нбросилик ҳам яққол кўзга ташланиб туради.

Ўтмишдаги мутафаккирларнинг инсон қадр-қимма-
тини улуғлашга, ҳаётни севишга ундовчи асарлари
бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

МУАЗЗАМХОН ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Ё илоҳо қодиро, бўлдим фироққа мубтало,
Неча йилдур ман бўлибман элу халқимдин жудо.

Ут тўтошиб ёнадур бағрим ичинда туну кун,
Қилмағил, ҳеч бандани мундоғ фироққа мубтало.

Бул ғариблик водисида ёру ҳамдам топмадим,
Дўст васлини тилаб бўлдим эшикингда гадо.

Мисли Яъқуб Юсуфим деб нола айлаб туну кун,
Юсуфим васлига восил айлағил, эй қодир худо.

Ақлу ҳушим сабру тоқат кетти илгимдин, нетай,
Ҳажр бедоди қилиб мундоқ балога мубтало.

Водии ғурбат аро пайваста саргардондурман,
Илким ол, кўрсат йўлимни раҳбарим нурул-худо.

Ҳажр зиндони, Муаззам, сени маҳбус айлади.
Холиқингни ҳукмидур, сабр эт, на деб йўғларсано.

* * *

Кўзум мардумлари кўнгил бериб дунёи ғаддора,
Қилур дамда бу золи бевафо юзига наззора.

Қарашма бирла ўзин кўрсатиб, доим-фириб айлар,
Сабо маҳшар кунда ит бўлиб бағринг қилур пора.

Дедим кўнгил қулоғига бу дев макрига алданма,
Сўзимни қилмади бовар, илинди дома як бора.

Умиди маърифат айлаб, тонг откунча кўйиб ёнма,
Наузанбиллоҳ исён лойига ботқонда йўқ чора.

Гунаҳни вазнидин заъфим фузун, ҳолим забун бўлди,
Умид ул ким карам айлаб табибим қилса наззора.

Қалимаи шаҳодатдин гувоҳинг бор мусулмонсан,
Муаззам, ғам ема шояд худойинг айласа чора.

* * *

Эй сабо, дардимни айт оҳиста ул дилдорға,
Ҳеч бир раҳм этмади йўлида ётгон зорға.

Илтимос этгил ғубори мақдамидин заррае,
Хоки пойи дору бўлғай бу тани беморға.

Шиддати заъфим билан рақлар сўнгатка чирмашиб,
«Ҳу» садосини чекар, монанд ўлуб сеторға.

Ҳар кишини дўст деб, сиррингни изҳор айлама,
Таъна тошидин алам еткай дили афгорға.

Амри маъруф наҳи муңкардин агар қилсанг баён
Куфрдур деб йиғилиб тортадурлар дорға.

Қон ёшимдин жайбу домойим қизарди лоладек,
Аҳли диллар доманимни ўхшатур гулзорға.

Бул риёлик тасбиҳини гулшан ичра кул қилиб
Ҳам мусаллони гарав қўйсам буту зиннорға.

Боғи дилга маърифатни мевасий пинҳон этиб,
Утқузибман кўп тикан монанд этиб сарҳоға.

Бу кўнгил бўстони ичра ҳеч гул очилмади,
Қон ютубон ғунчалар топшурди ўрнин хорға.

Ғам шамоли кўнглим авроқин паришон айлади,
Бор умидим элтибон кўрсатса шояд ёрға.

Бир ғариби нур алам авроқ уза ғам номасин
Таҳрир этмиш ҳеч ким олмас, сотсалар бозорға.

Бу жаҳон бозорида ҳеч ким харидор бўлмади,
Эмди шоядким ўлум элтса қизиқ бозорға.

Шумлуғингдин, эй Муаззам, тортасан ранжу алам.
Ҳеч дору нафъ қилмас сен каби беморға.

* * *

Сен мусофирликда маҳзун бўлма, эй жон, ғам ема,
Бу жаҳон ичра мусофир барча инсон ғам ема.

Бу жаҳон карвонсародур, қўнуб ўтқай барча эл,
Сен ҳам охир кеткуликсан, мунда меҳмон ғам ема.

Доғи фарзанд бирла мағмум бўлма, эй, аҳмақ қабиҳ,
Кеттилар сендин бурун онлар хиромон ғам ема.

Дунё бир мотамсародур ҳеч киши шод ўлмаган,
Муъмин аҳлига эрур бу дор зиндон ғам ема.

Сен сано эт таъна тоши гар ёғилса бошинга,
Тўхмат ўқи тешса бағринг мисли пайкон ғам ема.

Кел, Муаззам, сен замин бўл, теша бирлан чопсалар,
Қил сукут гар қилса дашноми фаровон ғам ема.

* * *

Нола айлаб туну кун бўлдум мисоли андалиб,
Айлагил, ёраб, манга сен боғи лутфингдин насиб.

Бу қуруқ жисмим мисоли най каби афғондадур,
Фурқат ўтидин куяб қолғуси хокистар бўлиб.

Тиш тушиб, сочинг оқориб, дунё саргардонисан,
Даҳр айвони аро ўлтурмадинг бир дам тиниб.

Ҳеч даргоҳдин умиди беҳбудимни билмадим,
Бош уриб келдим сени дарғаҳинга мен айланиб.

Мунтазир эрдим висол умиди бирла субҳу шом,
Бўлмади матлаб муяссар, чиқди жоним анқариб.

Мақсади аъло ёқасига қилиб илким дароз,
Келмади илкимга матлабни ёқоси йиртилиб.

Нақди умринг сарф бўлди, бу ҳаваслик кўйида,
Ҳола ҳам кел, йиғлагил, сен дарғаҳига ёлбориб.

Ўз диёрингда эдинг бир тўтийи шаккарфишон,
Қолди найлай тўтийи табъинг забони қайрилиб.

Сақладим тамкин дўқонида матои имтиёз,
Бўлмади нимжав баҳо, қолди дўқоним беркилиб.

Эй Муаззам, ҳар нечук номардни сирдош айлама,
Уқмагай ҳарфингни гарчи оқса бағринг эзилиб.

* * *

Мисоли най сени ҳажрингда афғон айладим ҳар шаб,
Нечук иқбол экандур, ҳеч ҳосил бўлмади матлаб?

Расулни суннатини жону дилда устувор айла,
Ки шояд рўзи маҳшар ушлагай қўлингдин ул йўқлаб.

Тамизу ақлу идрок бу учов мендин юз ўгурди,
Кетиб борур учови бир-бирини қўлини ушлаб,

Бу ҳижрон дардини мушкул,— дедилар аҳли
Эгам даргоҳига боргил бу дардингга даво излаб. донишлар, —

Илоҳи ҳеч бандангни фироқ ўтида куйдирма,
Ижобат қил дуосини агар «омин» деса йиглаб.

Азални котиби, дўстлар, мани лавҳи замиримга
Китобат қилди найлай фирқат ўтига мани доғлаб.

Хамуш ўлтур, Муаззам, суҳбати аҳли тамиз ичра,
Фасиҳат бўлмагайсан эл аро беҳуда кўп сўзлаб.

* * *

Фалакни жабридин кўнглима озор ҳар соат,
Жароҳатлик кўнгилга санчилур кўп хор ҳар соат.

Жамолинг орзусида қизил гул олдига борсам,
Тегар ҳар хоридин кўнглимга юз озор ҳар соат.

Фироқингда бўлубман телба, ўзумни билолмайман,
Қилурман нолау фарёд Мажнунвор ҳар соат.

Қаю махлуқ қадам қўйса мани байтурҳазонимга,
Қилурман олдида васфингни ҳам такрор ҳар соат.

Қўзумдин уйқуни ихрож қилди шоми ҳижронинг,
Анинг учун дамо-дам йиғларам хунбор ҳар соат.

Баногоҳ кавкаби наҳсим тулуъи саъда айланса,
Қамин айлаб ани игво қилур агёр ҳар соат.

Фалак соқийси сўнди, жоми ғам ичдим, йиқилдим мен,
Ғаминг тугёнидин қайнаб чиқар зангор ҳар соат.

Табиблар айди: «Ҳижрон дардини доруси ўлмакдур»,
Анингчун мен бўлубман ҳажр ила бемор ҳар соат.

Ҳеч мўминга фалак тарҳи жудоликни солмасун,
Ғарибликдин Муаззам тортадур озор ҳар соат.

* * *

Дўстлар, ман найлайин розимни ифшо қилди хат,
Сирри линҳонимни элга ошкоро қилди хат.

Мен қалам бирла неча йил маҳфили сирдош эдим,
Охири, котиб эрур, деб халққа раво қилди хат.

Ақраболар ичра турфа соддаву луч—пуч эдим,
Тишлабон бормоқни афсус, уйла нодон қилди хат.

Чорпо янглиғ эдим ҳарфу алифдин беҳабар,
Дарси абжад ўқутуб, охирда мулло қилди хат.

Зулфига зил кедтуруб, зулматга зам қилди рақам,
Фахму дониш ўргатиб машқим хуш имло қилжи хат.

Жон билан миннат тутарман хат ила қоғазгаким,
Ўз диёримга ҳама розимни ифшо қилди хат.

Бийм* деб қилдим ишорат ўку деб мушкин қалам,
Ўқугоч кўз ёшими монанди дарё қилди хат.

Аҳли миннарларга донм илтижо қилмоқ надур,
Мушкилим осон этиб, мақсадни ижро қилди хат.

Сан, Муаззам, ростларни хизматида бўл муқим,
Кимки кажрав бўлди охир дамда расво бўлди хат.

* Бийм — қўрқув, хавор.

* * *

Сен адам мулкида эрдинг мунда тургонинг абас,
Тўша йиғмай охират уйига боргонинг абас.

Тўшаи рўзи қиёмат хайру эҳсонинг зурур
Ботинида ҳирси дунё хайру эҳсонинг абас.

Ул қиёмат ваҳми бирла доимо қон йиғламай,
Кеча-кундуз тинмайин гафлатда бўлгонинг абас.

Еб, ичиб мисли баҳойим дунё саргардонисан,
Охират уйига борган сўнг пушаймонинг абас.

Тавба бер деб муршиди комил этокини тутиб,
Тавба нақшин юб кўнгилдин тавба қилгонинг абас.

Муршидингни хизматида кеча-кундуз турмайин,
Сўфилик даъво қилурсан сўфи бўлгонинг абас.

Эй Муаззам, бу насиҳатни мудом ўзингга қил,
Сен ўзинг билмай насиҳат элга қилгонинг абас.

* * *

Хатинг айлар сани райҳон билан баҳс,
Даҳонинг гунчаи хандон билан баҳс.

Жамолинг офтоби оламаро,
Нега қилсун маҳи тобон билан баҳс.

Сени кўйинг эрур фирдавсдин аъло,
Қи қилсун жаннату ризвон билан баҳс.

Фироқинг ўти куйдурди бу жоним,
Қилодур оташи сўзон билан баҳс.

Сени кўйинг итини итлари чун,
Қилодур ҳур ила филмон билан баҳс.

Фироқинг шомини гар кўрса дўзах,
Қилолмасдур шаби ҳижрон билан баҳс.

Муаззамдур гадойи мустамандинг,
Нечун қилсун гадо султон билан баҳс.

* * *

Дилбаримни ёд қилсам тандаги жон қилди рақс,
Маъшуқимни шавқи бирла балки иймон қилди рақс.

Дафтари ҳуснинг ўқуб гулзор аро қилсам гузар,
Тўтию қумрию булбул ҳам гулистон қилди рақс.

Ногаҳон боди сабо васфи қадинг шарҳ айласа,
Тоқат этмай, тебраниб, сарви ҳиромон қилди рақс.

Накҳати кўйинг Хўтан дашти аро қилса гузар,
Нофасин ерга уриб, ваҳший гизолон қилди рақс.

Нури дандонинг кўруб гавҳар ўзин кам айлади,
Кўруб они баҳр аро луъ-луъу маржон қилди рақс.

Оразинг шавқи учун жаннатга ҳурлар мунтазир,
Хоки наълингни таманносида ризвон қилди рақс.

Назм этибдурсан Муаззам, наът деб бир неча сўз,
Ўқуб они эшитиб бир неча нодон қилди рақс.

* * *

Эй кўнгил, ғафлатда қолдинг, қичқириб ўтти жарас,
Кейнидин елиб югирким қолмагил сен бир нафас.

Юкни боғлаб яхшилар кетти жаҳон айвонидин,
Охири сен ҳам кетарсан дунёни қилма ҳавас.

Халқаи паркордек доирага бошингни қўй,
Халқадин ташқари чиқмас ўзни билган яхши кас.

Нафйи исбот бирла дойим ботинингни сайқал эт,
Поктийнат бўлмасанг зикру забонингдур абас.

Ёди бирла бўл мудом бўлсанг талабгори худо,
Ёдидин холий эмасдур кулли ашё хору хас.

Эй худо, ҳижрон балосидин халос айла мени,
Бир ғарибман сендин ўзга йўқ менга фарёдрас.

Лойи исёндин Муаззам, домонингни пок қил,
Бўлди помол ширага гоҳи ёпушти ул магас.

* * *

Адўлардин қочиб узлат йўлини тутмасам бўлмаз,
Ўзимни яхшиларнинг суҳбатига қотмасам бўлмаз.

Бу нафси саркашинг доим ғалат йўлларга бошлайдур,
Қаноатдин юган солиб, жиловин тутмасам бўлмаз.

Кўнгил ганжинасига деви ҳафтсар маскан айлабдур,
Олиб тавба таёғини бошини янчмасам бўлмаз.

Миниб ҳиммат буроқини, кириб майдон садр ичра
Синони ашҳаду бирлан кўзига санчмасам бўлмаз.

Қўлимга тавба нахли шохидин синмас асо олиб,
Бақо сар манзили йўлини изламасам бўлмаз.

Хуруж айлаб кўнгил тахтига келса ишқ султони,
Анга пешкаш учун жонимни ҳадя қилмасам бўлмаз.

Кўнгил боғини сайр эттим, топай деб гавҳари мақсуд,
Садаф мисли бу дарёдин дурру зарлар термасам
бўлмаз.

* * *

Кел, эй кўнглум, ўзингга маслаҳат қил, мосиводин
қоч,
Сени йўлингни боғлар жаҳд этиб ҳирсу ҳаводин қоч.

Замона аҳли бирлан ихтилот этма, зиён ортар,
Кими яхши ёмонин, ҳақ билурсен бу ародин қоч.

Биров мақбул, биров мардуд, бақо мулкига юзланди,
Сенам бир кун кетарсан бу жаҳони бевафодин қоч.

Агар бир танга топсанг, бу сира яна сира дерсан,
Қўлингга бир дирамни олмагин, бу пуч сародин қоч.

«Фалон мол қиймат эрмиш, бу матоъ арзон эрур»,
дема
На ҳожат беҳуда кўп сўзламак чуну чародин қоч.

Сенга шарбат берай деб захр ичургай золи бадкийна,
Ани захробасини ичма, золи пуржафодин қоч.

Жаҳонни эрта оқшомига мағрур бўлма беҳиммат,
Хирад пайдо қилиб бу маънида оқу қародин қоч.

Сабо тахтинг кўтарса худ-худ ар пайки раҳинг бўлса
Буларга бўлма мағрур, худ-худу боди сабодин қоч.

Замона олими рамл айлаюб элни фириб айлар,
Наузанбиллоҳ андоқ илм ўқуган норасодин қоч.

Хурўсу қўю эчки қонидин таъвиз битмишлар,
Шариат мункири ул олими бемуқтадодин қоч.

Чекиб ашколу ҳисоб, саъду нахс айлаб валиман дер,
Аларни суҳбатига борма, андоқ худнамодин қоч.

На ҳожатдур, Муаззам, халқни сиррини фош этмоқ,
Кел эмди узлат олғил, суҳбаџи шоҳу гадодин қоч.

* * *

Эй сени зотингдин ўзга менга бир ғамҳор йўх,
Арзи ҳолим шарҳ этарга маҳрами асрор йўх.

Кўнглим ичра маскан айлабдур Азозил лашкари,
То ани ихрож этарга тиғи истиғфор йўх.

Роҳи ғафлат бирла юрдум доимо лайлу наҳор,
Бул тариқат мазҳабида мен каби куффор йўх.

Нафий илан ўтти бу умрим ҳеч исбот этмадим,
Кофири раҳи тариқатман вале зуннор йўх.

Айладинг савдойи исён вақди умринг сарф этиб,
Бул ҳамоқат борасида сан каби солор йўх.

Таъмири жисмингни вайрон этса селоби ажал,
Термулиб ҳар ён боқарсан қуввати гуфтор йўх.

Водии ҳижрон аро кўп тортадурман зорлиқ,
Бор юз минг дарди пинҳон, тоқати дийдор йўх.

Эй Муаззам, хоҳласанг сетор ишқин чолгали,
Риштаи жонингдин ўзга анга лойиқ тор йўх.

* * *

Эй сифоти зоти покнинг қул ҳуваллоҳу аҳад,
Вей ниҳоли боғи тавҳидингдур оллоҳу самад.

Ламялид томуру ламюлад анга ҳам шоҳу барг,
Мевасидур ламякуну мағзи «лаҳу куфван аҳад».

Етти қат кўкни стунсиз қўндирибсан, эй карим,
Етти қат ерни мутаббаҳ айладинг қодир аҳад.

Жумла олам подшоҳи, сен эурсан поки зот,
Ҳеч шак йўқким эурсан қодир яктоу фард.

Саккиз учмоҳ, етти дўзах халқ этибсан кирдикор,
Қайси манзилга сазовор айласанг бизда не ҳад.

Бандага дойим эурсан посбону меҳрибон,
Сен агар раҳмат қилур бўлсанг Азозилда не ҳад.

Бас, ўшандоғ олийжоҳ Аҳмадга уммат айладинг,
Уммат учун тарк қилди волидайну ҳам валад.

Хуш саодатдур агар раҳмат билан қилсанг назар,
Вой агар қаҳринг билан сўрсанг гуноҳим беадад.

Хамрий гафлат кайфи бирла билмазам борар йўлим,
Сан ўзинг кўрсат йўлимни илгим ол, қилғил мадад.

Ҳеч салоту савм ила излаб топиб бўлмас сени,
Тоат айлаб ким Азозил даргаҳингдин бўлди рад.

Эй Муаззамким, насиб бирла ишинг битмас сени,
Ул қиёматда демас соҳиб насаб соҳиб санад.

* * *

Кулбаи вайронага озода меҳмон келдилар,
Байтулаҳзоним аро Яъқуби Қанъон келдилар.

Ҳажву ғийбат лағв сўздин доимо безор эдим,
Маърифатни шаҳдини бермоққа Луқмон келдилад.

Иштиёқингизда мухлислар ҳама ранжур эди,
Жумлани дардига еткурмоққа дармон келдилад.

Ташнаи жоми висолингиз эдилар жумла эл,
Абри раҳмат ёмғуридек оби найсон келдилар.

Мўри ланги бе бизоатман, хижолатдур ишим,
Мўрни хурсанд эткали мисли Сулаймон келдилар.

Жойи поки ҳазрати пиримни обод эткали,
Жойи тахти муршидимга яхши султон келдилар.

Эй Муаззам, холиқинг давлат насиб этди санга,
Шукр қилким гўёе бир дурри ғалтон келдилар.

* * *

Эй тамошойи руҳинг шамъи шабистондин лазиз,
Партави анвори ҳуснинг моҳу тобондин лазиз.

Фатҳу нусрат ёр ўлуб етсам шарафлик кўйинга,
Остонангни тавофи ҳуру ризвондин лазиз.

Киприким жоруб этибон айласам фаррошлик,
Хокрўйи остонинг лаълу маржондин лазиз.

Гар худо қилса муяссар, кўйинга бўлсам муқим,
Итларингни суҳбатидур ҳуру ғилмондин лазиз.

Жумлаи оламини* мавжуди туфайлингдин эрур,
Барча олам жонидурсан ҳамма жонондин лазиз.

Офтоби анвари меҳри жамолинг тобласа,
Кўнглум ичра кўринур, албатта, ул жондин лазиз.

Марҳамат айлаб Муаззамни десанг куйим ити,
Ул манга гўёе, эрур тахти Сулаймондин лазиз.

* * *

Эй сабо, жоним ҳалоқин айла жононимга арз,
Ҳоли зоримни дегил, албатта, султонимга арз.

Зарра янглиғ фирқатида изтироб этганларим,
Қилғосен зинҳор ул хуршиди тобонимга арз.

Мўри лангман бир малах пойини мавжуд қилмаган,
Бе бизоат қолганимни эт Сулаймонимга арз.

Зулмати шони фироқинг ичра йўл топмаслигим,
Маҳрагим йўқ қилса ул шамъи шабистонимга арз.

Ҳажр даштида шаҳиди Қарбало бўлганларим,
Айлаёлмасман бориб дарёи уммонимга арз.

Мен хазон янглиғ ётибман ястаниб хошок аро,
Эй сабо, ҳолимни қилгин ул гулистонимга арз.

Ҳар қаю мавжуд меҳмон бўлса кулбам сорига
Ноиложон айларам ҳолимни меҳмонимга арз.

Маъсият дарди билан бемордурман, найлайин,
Ҳар сабо ман айларам заъфимни луқмонимга арз.

Мурда дилдур бул Муаззам, найласун вовайлато,
Кош қилса Хизри тавфиқ оби ҳайвонимга арз.

* * *

Ҳайю қайюмо эурсан холиқи лайлу наҳор,
Илму қудратдин санга аён ниҳону ошкор.

Раҳматинг хони ёзуқдур ҳар қаю муҳтожга,
Мисли сойил дарғаҳингда бораман уммидвор.

Дуди исендин қаро бўлган кўнгилни сайқали,
Бир назар бирла мусаффо айлагил парвардигор.

Раҳматингни томиридин томса агар бир қатраи
Тавфиқ айлаб йўлга киргай неча мендик нобакор.

Раҳматинг теъдоди йўқтур, шафқатинг андин фузун,
Айларам уммид агар бўлса гуноҳим бешумор.

Чеҳраи журмимни ёпғил пардаи исмат билан,
Рўзи маҳшар қилмағил золу залилу шармсор.

Жону дил бирла худоға қилмадинг сен бандалик,
Тобакай шайтони малъунга бўлурсан мардикор.

Умринг ўтти лаззати дунёга тўймайсан ҳануз,
Охират фикрини қилғил, йўқ бу дунё пойидор.

Эй Муаззам, хатм бўлди номаи умринг сен,
Бас бу дунё мулкига юрмакни қилма ихтиёр.

* * *

Илоҳо олиму донои асрор,
Бу банданг ҳолидин бўлғил хабардор.

Фаноҳ бергил бу нафси аждаҳодин,
Кўнгил ичра ватан айлабдур бу мор.

Ҳамиша роҳи ботил тай қилибман,
Манга сан тўғри йўлни қил намудор.

Илоҳо ботинимни сайқал эткил,
Кўнгил ойинасини бости зангор.

Табиби ҳозиким сенсан худоё,
Гуноҳим дардидин кўп қилма бемор.

Жунайду Шиблийни тоатини бер,
Кўнгилда жўш урсин баҳри анвор.

Чунон маст айлаё ўзимга келмай.
Чу Мансур бош беройин барсари дор.

Тарикат йўлида монанди Бастом,
Манам боғлаб ўтай ишқингда зуннор.

Муҳаббат жодасида мустақим қил,
Ки мисли Хожа Абдуллоҳи Ансор.

Дилимга пайз бер жўш айласунким,
Мисоли Нақшбанди баҳри анвор.

Муаззам ҳодийсиз йўлни тай урма,
Қадам қўйсанг оёқ остида жар бор.

* * *

Ман бўлубман дўстлар ҳижрониди
Бемадору, бемадору бемадор.

Бистари фирқат аро ётибдурман
Дилфигору, дилфигору дилфигор.

Гар ўлуб кетсам бу ҳижрон чўлида
Интизору, интизору интизор.

Турбатимдин қон ютиб, лола унар
Ҳар баҳору, ҳар баҳору ҳар баҳор.

Мен қилурман дўстдин келса хабар
Жон нисору, жон нисору жон нисор.

Дўст васлини тилаб қилдим тавоф
Ҳар мазору, ҳар мазору ҳар мазор.

Етадурман байтулаҳзоним аро
Хору зору, хору зору, хору зор.

Йиғлаюрман бош уриб даргоҳинга
Ҳар наҳору, ҳар наҳору ҳар наҳор.

Зарра янглиғ доимо титрар таним
Беқарору, беқарору беқарор.

Ҳар на қилсанг рўзи маҳшар қилмагил
Шармисору, шармисору шармисор.

Сен халос айла ғариблик юртидин
Кирдигору, кирдигору кирдигор.

Улганимдан сўнг дуода ёд этинг
Дўст—ёру, дўст—ёру дўст ёр.

Икки фарзандинг, Муаззам йиғласун
Ашкбору, ашкбору ашкбор.

* * *

Банда бўлсанг доимо нафсинг билан қилғил масоф,
Баъдазон шоядки тангрим қилса журмингни маоф.

Тун саҳарлар йиғлагил қилган гуноҳинг ёд этиб,
Ким гуноҳинг олдида арзанча йўқтур кўҳи қоф.

Муршидингни сўзига тутмай қулоқ бежо юриб,
Тавба қилганман фалонни олдида деб урма лоф.

Тавба жоруби билан дил ҳужрасини пок қил,
Пок тийнат бўлдилар мардонни содиқ, сийна соф.

Нафъи исбот бирла дил ойнасин сайқал бериб,
Мунтазир ўлтур, назар солгай худойинг бе хилоф.

Роҳату кибру ҳаводур барча шайтон лашкари,
Тиғи истиғфор олибон гардани шайтонни чоп.

Эй Муаззам, дафтарингни ўқиса ёшин тўқар
Жамъ этиб шероза боғлар вақти ҳар қайси саҳоф.

* * *

Дафтари иқболима ёзилди аз рўзи мисоқ,
Холиқим ҳукм этти ҳижрон битти муншийи фироқ.

Қиз, ўғил фарзандларим ҳам боғу ҳам гулзор эди,
Кеттилар дорилбақога барчаси боиштиёқ.

Ман қолибман дашти фирқат узра ёлғуз оҳ уриб,
Интизори мақдамингман, эй ажал, кел эртароқ.

Дилда ғам, жонда ситам, мажруҳ танда юз алам,
Бу тириклик лаззатидин манга ўлган яхшироқ.

Хомага айдимки ҳижрон дафтаридин чек рақам,
Кўзидин қон ёш оқиб, тутти вужудим қалтироқ.

Сан, Муаззам, ҳар кима ҳижрон ғамидин сўзлама,
Сўз узун бўлғач сўғун ҳеч кимса тутмайдур қулоқ.

* * *

Ҳеч кимни мақсадига юрмади даври фалак,
Одатидур гардиш айлаб, фитналарни изламак.

Золи дунё макрига алданма, эй аҳмақ, қабих,
Косан чашмингга жой олгай мисоли мардумак.

Гар мусулмонзода бўлсанг журм ишидин қил ҳазар,
Фисқу исёнингга шоҳиддур самодин то самак.

Кеча тонг откунча ғафлат уйқусидан мастсен,
Ҳолингга афсус этарлар, термулиб нажми фалак.

Йиғлагил қилган гуноҳинг ёд этиб, эй беҳабар,
Авлиёлар нисбатидур кеча-кундуз йиғламак.

Дайр пийрига мурид бўл, чунки файз ом эрур,
Одати шул ташналарга жоми май бағишламак.

Сен ҳариси роҳи ҳақ бўл, йиғма дунё молини,
Риштаи жонингга банд этма мисоли тортанак.

Эй Муаззам, кўп азим исён қилиб шарм этмагин.
Сенга не ҳад халқ ичида тил чиқориб сўзламак.

* * *

Дўстлар, ман найлайин, зору нисор этти фалак,
Меҳнату, андуҳу кулфатга дучор этти фалак.

Лолаю райҳон экиб эрдим кўнгилни саҳнига,
Лола унмай, гул очилмай, шўразор этти фалак.

Бахти бад, толен вожгун иккиси ҳамдам экан,
Қисмати рўзи азал деб анга ёр этти фалак.

Чеҳраи дилга ниҳон туттим рақиблар таънасин,
Охири пинҳон сиримни ошкор этти фалак.

Ҳар жафо келса эгамнинг ҳукми деб бўлдим хамўш,
Кўз ёшим селобини жўйибор этти фалак.

Эй, Муаззам, сен ғарибсен, ҳеч кими ёр айлама,
Ёр деб сиррингни айтсанг зери дор этти фалак.

* * *

Дилрабо ногаҳ келибон сайри гулзор айламиш,
Мен ғарибни гул юзини олдида хор айламиш.

Ҳар қаю гул хор ила улфат тутар гулзорда,
Турфа таҳсинким мени бир кўргали зор айламиш.

Бул фалакни жабридин мен кимга бориб дод этай,
Доимо бағрим эзиб, дийдамни хунбор айламиш.

Оташи шавқи мисоли дўст жоним ўртади,
Сўнгакимни кул қилиб, жисмимни афгор айламиш.

Лашкари ҳижрон келиб кўнглим аро жо айлади,
Турфа олий шаҳр экан, деб они бозор айламиш.

Хори ҳижрон, доғи ҳирмон бирла дуконин тузаб,
Нақди жонимни олиб ғамга харидор айламиш.

Гунча янглиғ қон ютуб, тутгим ниҳон ҳоли дилим,
Ханжари ғам бағрими чок айлаб изҳор айламиш.

Ҳар қаю мавжуд агар куйса фироқинг ўтига,
Тоқат этмай ўзини расвойи бозор айламиш.

Мардумаклар ўзни ёшурмак учун ағёрдин,
Кифрикимни кўзум атрофига сархор айламиш.

Эй Муаззам, шояд келса ёр ҳолингни сўраб,
Ким сабо ҳоли харобим ёра изҳор айламиш.

* * *

Бул фалак жабру жафони менга чандон айламиш,
Сўнгакимни кул қилиб, ер бирла яксон айламиш.

Интизорликда азиз умрим адо айлаб яна,
Бул ғариблик юртида ёлғуз гуристон айламиш.

Ҳоли зоримни ёзиб гулзора изҳор айласам,
Кўзидин шабнам тўкиб, рухсорини қон айламиш.

Лолалар бағримдаги доғимни кўрса йиғлашур,
Бошидин ташлаб кулоҳ чоки гирибон айламиш.

Боғ аро гар сабзалар олдида турсам бир нафас,
Сабзаларни баргини хори муғилон айламиш.

Лоладин ибрат олиб доғинг ниҳон тут, бўл хамуш,
Оғзин очиб кулганин доғин намоён айламиш.

«Телба сўзлаб ҳар қаён юрмиш» деюб халқ сўзлашур,
Узлат ичра ўлтурибман, они бўҳтон айламиш,

Гуссаи дил, қиссаи мушкулга қолдим демагил,
Иншооллоҳ, мушкулингни холиқ осон айламиш.

Эй Муаззам, шунчаким туттинг ниҳон рози дилинг,
Дуди оҳинг шуъласи элга намоён айламиш.

* * *

Қаро кундур ўшал соатки дунёдан сафар қилсанг,
Зану фарзанд, молу мулк борисидин гузар қилсанг.

Сени қўймас аҳл ҳаргиз неча ҳукминг равон бўлса,
Ҳукминг бирла оламни агар зеру зафар қилсанг.

Билинглар, эй мусулмонлар, ажал мисли сипоҳлардек,
Ғазаб бирлан олур жонинг неча зорилар қилсанг.

Бўлубтур барчага фармон ўлумни шарбатин ичмак,
Қочиб андин қутулмассен неча андин хазар қилсанг.

Халойиқни мазорига бориб бир тамошо қилгин,
Улуқлардин олиб ибрат керакким навҳалар қилсанг.

* * *

Эй фалак мунча жафони манга инъом айладиңг,
Ҳам хирад уйини буздиңг, бесаранжом айладиңг.

Кавкаби ибқолими идбора табдил айлабон,
Толеимни нахс этиб, эл ичра бадном айладиңг.

Хуш баланд парвоз эди руҳим қуши, афсуским,
Фитна айлаб, золи дунё қўлига ром айладиңг.

Тоқати тамкин таҳаммул уйини ғорат қилиб,
Телбалардек сўзлатиб, бесабру ором айладиңг.

Ҳар неча жаҳд айладим, кирсам саодат йўлига
Йўл юрарда ҳар қадамга ҳирсни дом айладиңг.

Барчага жабр айласанг ҳам гоҳ-гоҳи таскин бериб,
Бул ғарибни бошига кулфатни мудом айладиңг.

Жумлани жоми муродини бериб, мен телбага,
Қисматим синган сафолу бир қуруқ жом айладиңг.

Ҳар жафо келса Муаззам, холиқингни ҳукмидур,
Шиква айлаб бу фалак отини бадном айладиңг.

* * *

Ҳақ қудлиғин тилаюрсан саҳар тўрмоқни одат қил,
Ўзунг ўтдин бўлаюрсан саҳар турмоқни одат қил.

Сахар тургонлар эр бўлди, худойимдин улуш олди,
Оё гофил сенга йўлда сахар турмоқни одат қил.

Сахар турмай ишинг битмас, бу қул мақсудига етмас,
Сахар уйқуси савданамо, сахар турмоқни одат қил.

Сахарда этса бир оллоҳ ювар юз минг гунаҳ воллоҳ,
Қилурсан тоатинг дилхоҳ, сахар турмоқни одат қил.

Сахардаги бир истиғфор, кундузи минг истиғфор бор,
Қулоқ солгил мунга, эй ёр, сахар турмоқни одат қил.

Сахар турмоққа рағбат қил, қоронғу кеча меҳнат қил,
Бориб гўрингда роҳат қил, сахар турмоқни одат қил.

Сахар турмоқ ибодатдур, сахар турмоқ саодатдур,
Сахар турмоқ иноятдур, сахар турмоқни одат қил.

* * *

Барча аъзо шоҳисан, бўлма жафокор, эй кўнгил,
Сен жафо қилсанг, таниннга етгай озор, эй кўнгил.

Тавсани фикрат миниб, ҳар ёна чобук сакратиб,
Юрмагил йўлда бўлур кўп деви маккор, эй кўнгил.

Ақлу идрок ила қилгил машварат ҳар корга,
Бўладур бе маслаҳат иш онча душвор, эй кўнгил.

Ақл вазирдур, ҳар қаён йўл бошласа ҳамроҳ бўл,
Ҳар сўз айтса, сўзига сен қилма инкор, эй кўнгил.

Мардумаклар фитнадур, бебокликдур ишлари,
Тил надимин қилмагил онлар билан ёр, эй кўнгил.

Сенки шоҳсан, кўз билан тил сўзига тутма қулоқ,
Тил эрур исми валекин заҳрлик мор, эй кўнгил.

Ақл айтур: Ҳар қаю масллухга қўнма тўъма деб
Мисли анқо қил қаноат, ема мурдор, эй кўнгил.

Барча аъзодур райият юрса исён йўлига,
Таъзирин бер, яхши йўлдин қил хабардор, эй кўнгил.

Қулли аъзо шоҳисан, ўлтур адолат тахтига,
Бўлмагайсан ҳажр аро шармандау зор, эй кўнгил.

Қалби мўъминники байтулло демиш, қил эҳтиёт,
Бул Муаззам қалбидин ҳам бўл хабардор, эй кўнгил.

* * *

Бори исендин букулмиш қоматим монанди дол,
Маъсият остида қолдим, эй худоё, илким ол.

Золи дунё макр этиб, тўсти йўлимни найлайн,
Раҳм этиб, илким олибон йўлга сол, ё золжалол.

Сувни устида ҳубоб эрмиш бу умринг таъмири,
Шунчалик умринг учун қайғу қилурсан моҳу сол.

Дафъ кирмайин қиёмат бўлмагай бул козалар,
Қалъан маҳкам асосингни бориб маҳшарга сол.

Пардан исмат аро шамъи имоним равшан эт,
Бодитунда маъсиятдин тегмасун ҳаргиз завол.

Субҳи умрингни шуои борида йўлингни оч,
Офтоби умринга келгусидур вақти завол.

Бўстонидин адашган булбули нолондурман,
Қилмангиз озурда жонимни яна шикаста ҳол...

Роҳати жонинг тилаб тоатга қоҳилсан мудом,
Бандаликда содиқ эрсанг тоат эткил бемалол.

Барқи исён куйдирибдур хирмани тоатими,
Баҳри раҳматдин анга сепкил ўзинг оби зилол.

Маъсият дуди қаро қилмиш Муаззам номасин,
Ҳашр аро шарманда қилма сен карими бемисол.

* * *

Ғариблик юртида ман бесару сомон бўлуб қолдим,
Фалакни чархи каж уйрулди, саргардон бўлиб қолдим,

Фалакни гардиши бирлан диёримдин жудо бўлдим,
Ҳамиша интизорликда кўзим гирён бўлиб қолдим.

Ҳама фарзандларим шаҳри адамдин манзил олдилар,
Қолиб ёлғуз бошим бу водийда ҳайрон бўлиб қолдим.

Ҳама наврас, ҳама навхат, ажойиб олиму комил,
Аларни фирқатида куйдиму бирён бўлиб қолдим.

Таним ранжур эрур, бағрим ситам тигига юз пора,
Худо амрига йўқ чора, нетай ҳайрон бўлиб қолдим.

Турарга тоқатим йўқтур, юрарга ҳам мажолим йўқ,
Бу ғурбатхонада чун байдон Мажнун эгилиб қолдим.

Муаззам, сўзларинг гумномликни дафтаридиндур
Ки, андин шаммае авроқ уза таҳрир этиб қолдим.
* * *

Оллоҳ-оллоҳ зикр этиб кўнгилни аҳе қилсам,
Саҳобдайн-кур-кураб кўнглимдин ўт чиқарсам.

Саҳарларда уйғониб, даргоҳинга ёлбориб.
Ёдинг бирлан инграниб, ҳу садосини чалсам.

Йўлдин оздирди шайтон, йўлда қолдим мен ҳайрон,
Банданга ўзинг посбон, йўл кўрсат санга қочсам.

Ҳам аввалу ҳам охир лутфингдур манга дастгир,
Қилма шайтонга асир, гарчи ман осий бўлсам.

Золи дунё макр этиб қўл-оёғим боғлади,
Тавфиқ қути бирлан зўр айлаб бандин узсам.

Йўлим узра дом қўйди дона тердим илиндим,
Сандин тилагим улдур домидин махлас бўлсам.

Тоат силоҳин киймай, тақво отига минмай,
Тавба қиличин олмай, маҳолдир санга етсам.

Муаззам, бўлгил огоҳ, тоқатинг йўқ пари коҳ
Сирот отлиғ гузаргоҳ мушкилдур андин тойсам.

* * *

Не саодат кун эди кўнгил кўзин во айласам,
Дилбаримни нури рухсорин тамошо айласам.

Уч юз олтмиш олти йўлни тай уруб топсам нишон,
Хокпойин тўтиён чашмаи бино айласам.

Тўрт юз қирқ тўрт тоғни тешан ҳиммат билан,
Пора айлаб энди дунёдан табарро айласам.

Дафтари ҳуснинг ўқиб, жон нақдини қўлга олиб,
Чарх уриб бозори ишқинг ичра савдо айласам.

Мусҳафи рухсоринг узра ояти тоат ўқиб,
Ошиқи содиқлара тафеирин ифшо айласам.

Сураи «нун вал қалам» қошингни васфидур дедим,
Сураи «вашшамси» рухсорингда имло айласам.

Оётингда васфи «ағлолал салосил» ўқидим.
Жон қўши айди ўшал занжир ўза жой айласам.

Қавсари жаннат даҳонингни туфайлидин эзур,
Сураи «кавсар» ўқиб жонимни шайдо айласам.

Эй Муаззам, нафси шаддодинг мусулмон бўлмади,
Дойим айтур йўлга кирган вақти гумроҳ айласам.

МУЗАФФАРХОН ШАЪНИГА МУВАШШАХ

Мунаввар қил кўнгилни, сайқал эт зикри худо бирлан,
Нишони бандалиқдур бўлса у ҳамду сано бирлан.

Зафар топқайсан андин сўнг лаъйин малъуну
Умид улдурки турсанг ҳашр аро нури сафо бирлан. мардудга,

Фароғат бирла етма ғафлат ичра, эй жигарбандим,
Тазарруъ айлагил, бўл доимо хуфи ражо бирлан.

Расулни шаръидин бир қил, тахаллуф айлама зинхор,
Ажаб эрмаски кирсанг жаннат ичра Мустафо бирлан.

Хаёли фосиду андишан ботилга йўл юрма,
Диёнат пеша қил, бўл зикри тасбиҳи дуо бирлан.

Илоҳи раҳматингдин жумла мўъминга насиб айла.
Агарчи ўтса умринг юз туман ёзуқ хато бирлан.

Анга мақсадни қил, сан бўлмағил зарраи ғофил,
Жаҳон лаззатидин бўлиб фано бўлғил наво бирлан.

Жаҳон гулзорида бўйи муҳаббатдин хабардор бўл,
Заған янглиғ қаён боқиб юрма сен тамаъ бирлан.

Чу булбул қон ютуб ҳамдига шокир бўлғил, эй бўтам,
Баҳор айёмида бир гўша олғил оху во бирлан.

На давлатдур Муаззам бўлса фарзандинг саодатли,
Абас ўткарма умринг беҳуда сан кўп хато бирлан.

* * *

Еронлар, шаҳрингизга бир ғарибман,
Қариндошу ватандин бенасибман,

Фалак отти фалахмонга солибон,
Бу манзилга тушиб ҳайрон бўлибман.

Ғариблик Мустафо суннатлари деб,
Ғариб ўксуклигин роҳат билибман.

Ҳама фарзандларим шаҳри адамда,
Ўзим ёлғуз бу водийда қолибман.

Юзум қаттиқ, тилим аччиқ, дилим тош,
Ҳама нуқсон ўзимдин деб билибман.

Ҳаво бирла ҳавас йўлига юрдим,
Бу дунё даврини ўтмас билибман.

Шаётин макру билан йўлдин оздим,
Ўзимни жонима заҳмат қилибман.

Муаззам, гар жаҳон фисқдур, валекин
Умидим кўп, сани воҳид билибман.

* * *

Илоҳи нахли умринг бул жаҳондин баҳравар бўлсин,
Ниҳоли қоматинг ҳам боғи даврондин самар бўлсин.

Худо илми каромат айласин монанди Мусодек,
Саодат манзилида ҳизри Ильёс роҳбар бўлсин.

Замиринг бўстонида очилсин гунчан мақсуд,
Ҳамиша тарбиятла ул Абубакру Умар бўлсин.

Шариат хонида парварда қилғил жисми жонингни,
Ки шаҳди маърифат бирла вужудингга шакар тўлсин.

Илоҳий, тегмасун ҳаргиз фалак осийбидин заҳмат,
Сенга бадхоҳ бўлган шумрақиблар кўру кар бўлсин.

Дуои хайр олгин ҳар ера соҳибназарлардин,
Азизларни дуоси белингга олтин камар бўлсин.

* * *

Сани шоми фироқингда кўзимга келмади уйқу,
Анинг учун оқар хуноб сариф рухсор уза ҳар су.

Мани ақлимни олди лашкари ҳижрон ҳужум айлаб,
Биайниким мусулмон хайлини торож этар ҳинду.

Мени ҳижрон қиличи тўкди қонимни, аё дўстлар,
Буёлиб қона, чиқмай толпиниб ётгон на жондур бу?

Келибдур бошим узра лашкари ҳижрон қилич тортиб,
Мени жондин халос этмас, нечук соҳибқирондур бу?

Таҳамул пардаси бирлан бу дардимни ниҳон тутсам,
Қилур жоним қуши фарёд этиб ҳар лаҳза оллоҳу.

Тушуб номард домиға гирифтори қафас бўлдим,
Қафасда ётадурман емишим ғам, ичмишим қайғу.

Табиби хозиқ излаб сўрадим дардим иложини,
Табиблар айди: Сабридин ўзга нафиъ бўлмагай дору.

Ҳадисда Мустафо: «Ал сабру мифтоҳулфараҳ» дебдур,
Ҳама фатҳу зафарни эшикига сабр эмиш очқу.

Гули мақсад очилмай қолдию ўтти баҳори умр,
Зимистони ажал келди, сумуми ғам билан қаршу.

Узингга келгил эмди, ҳарна сўзлаб ҳар қаён юрма,
«Муаззам телба бўлмиш» деб халойиқлар қилур кулгу.

* * *

Дўстлар, доғи жудолик бенаво қилди мени,
Элу халқимдин йироқ айлаб, гадо қилди мени.

Уз диёримдий адашган бир ғарибни зорман.
Инғизорликда азиз умрим адо қилди мени.

Кимни кўрсам дафтари ҳижрон ўқудим олдида,
Уқмади сўзимнию қайтиб изо қилди мени.

Бул ғариблик бир сари, ҳам доғи фарзанд ўртади,
Рўзи беҳбуд кўрганим явмул-жазо қилди мени.

Кимга бориб дод этай золим фалакни жабридин,
Охири юз минг балога мубтало қилди мени.

Фурбату андуҳу меҳнат бошима айлаб ҳужум,
Най каби жисмимни янчиб бурё қилди мени.

Ғар Муаззам, бу фалакдин шиква бунёд айласам,
Доимо дасти ажалдин додхо қилди мени.

* * *

На тил бирлан баён айлай ман ул рози ниҳонимни,
Ғариблик ўти куйдирди тамоми устухонимни.

Боламни соясида ўлтурурман деб ватан туттим,
Улум жаллоди келдию етиб бузди маконимни.

Ниҳоли боғи уммидим расо бўлғонида синди,
Ажални тўлқуни тегди—қуритти бўстонимни.

Чароғи рўзғорим айни равшанлигида ўчди,
Қолибман зулмат ичра ҳеч киши билмайди ҳолимни.

Қаю мажлис аро бул шарҳи аҳволим баён қилсам,
Кўзидин ёш тўқар ҳар ким эшитса дostonимни.

Муаззам, бир қаландарман, жаҳонда ҳеч нишоним йўқ,
Нишон деб сафҳага чектим рақам назми равонимни.

* * *

Қарилик еттию нахли ҳаётингга табар берди,
Найистони вужудингга сумуми ғам шарар берди.

Сочинг оқарди, тиш тушди, нишони маргдур билсанг,
Кетарсан эрта оқшом деб, ажал пайки хабар берди.

Умиди мағфират айлаб тонг отқунча кўпиб ётма,
Фароғат бирла ётганга қачон файзи саҳар берди.

Замирим мазракотгоҳида экдим донан мақсуд,
Ҳусулидин умид айлар маҳар ҳанзал⁶ самар берди.

Фаройиз аъзамидур покии халқ эҳтиёт айла,
Анингчун муттақийлар дуосига асар берди.

Олиб тақво пичоқин аждари нафсинг кўзин ўйғил,
Агар ул аждаҳо ўлди иймонинг нахли бар берди.

Гуноҳинг зулматидин йўл адашсанг узма умидинг,
Ки маъбудинг Муҳаммад мустафодек роҳбар берди.

Сино айғил карамбахшинг карам қилса тонг эрмаским,
Муборак шаръи поку суннати хайрул башар берди.

Нидойи «Иржи» келса Муаззам на бўлур ҳолинг,
Десанг лаббай, ки ё раббим, бошингга тожи зар берди.

МУХАММАС

Ғариблик юртида мен бенаво бўлдим нетай эмди,
Туман минг дарду ғамга ошно бўлдим нетай эмди,
Бўлиб беҳону мон соҳиб азо бўлдим нетай эмди,
Етимдорлик ғамига мубтало бўлдим нетай эмди,
Сўрар аҳволи дардимни сулаймонимдин айрилдим.

Вафодорим дедим охир дамида бевафо бўлди,
Билолмайман на кўтоҳлик ўтиб мендин жудо бўлди,
Мени қўйдию жаннат ҳурларига ошно бўлди,
Бошимга хонавайронлик тушиб бахтим қаро бўлди,
Вужудим кишварида мамлакатдонимдин айрилдим.

Оху вайвайло нетай, эй дўстлар, бўлдим ғариб,
Устига қолдим яна бахтимдин андоқ айрилиб,
Ҳеч киши дардимни билмас ўлтирибман сарғариб,
Эмди қайда бораман етим қулунимни олиб,
Адолатлик амирим балки хоқонимдин айрилдим⁷.

ТОЖИК ТИЛИДАГИ ҒАЗАЛЛАР

Ба дунъё омадам асло нашуд айёми ман беҳбуд,
Нуқуди умр аз дастам гурехт ҳаргиз надидам суд.

⁶ Ҳанзал — итқовун (абужаҳл тарвузи).

⁷ Тахаллуси йўқ.

Ўзашт умри чавонию накардам ҳеч тооти,
Расид айём пири, лоғари, ҳолам чи ҳоҳад шуд.

Хирад бегона аз ғавғойи маҳшар вой бар ҳолам,
Ба вақти реҳлатам ёраб, ту созий оқибат маҳмуд.

Агарчи зишт бадкорам шаҳи кавнайи расул дорам,
Тоолаллоҳ карам кун бахти неку толеъи масъуд.

Таҳорат қосиру фосид намоз аз лоғари сад вой,
Раҳи тоат чи мепуям кучо ёбам раҳи мақсуд.

Карими бандапарвар чисму чон бар мо ато кардид,
Тунаҳқор банда не бошад чаро карди маро мавжуд.

Ба ғўши дил бигуфтам бонии маъвои ҳуд мебош
Ба роҳи маъсият мерафт насиҳатро намебишнуд.

Намегунжат ба саҳроӣ қиёмат кўхи исёнат,
Муаззам тоба кун шоядки бахшад холиқи маъбуд.

Мазмуни:

Дунёга келдиму, аммо менинг аҳволим яхши бўлмади,
Умрим нақди қўлдан кетди ҳаргиз фойда кўрмадим.

Ёшлик умрим ўтди, ҳеч қандай тоат қилмадим,
Қарилик кунлари келиб танам суст бўлди, энди ҳолим
қандай бўлар экан?

Маҳшар ғавғоларидан ақл бегона, кетар чоғимда
агар менинг оқибатимни яхшиламасанг ҳолимга вой,

Агар чандики гуноҳкор ва ҳунук бўлсам ҳам икки
дунёнинг шохи пайғамбарим бор,
Эй тангри, яхши ва саодатлик бахту толеъни менга
карам қил.

Таҳорат мукамал эмас, намозимиз бузуқ, бу
камчиликлардан вой,
Бу аҳвол билан тоат ибодат йўлига қандай кира
оламан, мақсад йўлини қандай топа оламан.

Эй бандапарвар тангри, сен бизга жисми жонни бахш
этинг,
Гуноҳкор банда керак бўлмаса нима учун бизни
яратдинг?

Кўнгил қулоғига айтар эдим: «турар жойингни
тузатувчи бўлгин»
У насиҳатни эшитмай гуноҳ йўлига кетар эди.

Сенинг гуноҳингнинг тоғлари қиёмат саҳросига
сигмайди
Эй Муаззам, тавба қилсанг шояд худо кечирса.

* * *

Бо хотир омад аз андуҳи ҳижрон дoston бошад,
Ба назм овардаам з-он к-аз ин гумном нишон бошад.

Нашоти зиндаги гўё хаёл осор гузар дорад,
Нашот он аст агар аз шиддати махшар омон бошад.

Эй қасри кохи айвони зар андудат машав ғарра,
Туро болини зи хишти хобгаҳот хокдон бошад.

Чи булбул дар гулистонему андар шўру афгон буд
«К—ин ҳусну латофатро бақо набвад хазон бошад».

Бад дил илқо намуда андалиби руҳ хуш меҳонд:
«К-аз ҳадиси рафтагони ёд ор ақлад хурдадон бошад».

Ба дил гуфтамки: «сокин шав ба ҳижрон аз чи
менолий»
Чавобам дод: «ҳар касро фироқ афтад чунон бошад».

Ба ҳижрон ин Муаззам хуш баромад вар шукуҳ омад,
Раво бошад чу най акнун фиғон дар устихон бошад.

Маъноси:

Хотиримга келдики, ҳижрон ғамларидин бир дoston
яратсам;
Бу — мен каби беному нишондан бир нишон бўлса
деб шунини назмга келтирдим.

Ҳаётнинг хурсандчилиги гўё хаёлдек ўтиб кетмоқда
Махшар қийинчилигидан омонлик бўлса, хурсандлик
шу.

Сен зарҳал қилинган қасру айвонларингга мағрур
Бошинг болиши (ёстиғи) гиштан, бориб ётадиган бўлма
жойинг туфроқ бўлади.

Биз ҳозир гулистонда булбулдек сайрамоқдамиз, бул-
бул эса «гулистоннинг бу ҳусну латофатининг бақоси
йўқ, хазон бўлади» — деб афғон қилмоқда.

Руҳ булбули кўнгилга шу маънони солар эдики, «агар
ақлинг нозик фаҳмларга тушунмайдиган бўлса, ўткан-
ларнинг аҳволни эсла!».

Кўнглимга айтдимки; «тинчлан, айрилиқдан нима учун
нолийсан?»

У жавоб бердики: «Ҳар кимга фироқ ўти тушса
шундай бўлади».

Бу Муаззамнинг ҳижрон билан шони шавкати кетди.
Энди унинг устихонларидан найдек фиғон чиқиши
тўғрими?!